

SOOČANJA

Janko
Jeri

1918 in jadransko vprašanje (prvi del)

(Prelomnice in nekatera vrednotenja)

Ob sedemdeseti obletnici nastanka prve jugoslovanske države

Uvod

Ko je Italija z združitvijo (1861) prenehala biti »zemljepisni pojem« (prisposoda avstrijskega kancerja Clemensa von Metternicha), je bila to izvirna sinteza pogostokrat tudi bistveno protislovnih nazorov, ki so jih zagovarjali republikanec Giuseppe Garibaldi, ta genialni kondotier gverilske vojne pa »apostol narodnosti« Giuseppe Mazzini (označujejo ga za »možgane revolucije«) in zmerni liberalec, a izredno spreten diplomat in politik, zvest podložnik savojske kraljevske hiše conte Camillo Benso di Cavour. Seveda je treba pri tem ustrezno upoštevati tudi vlogo bolj razsvetljenih ljudskih množic, še posebno tistih v večjih mestih, kar je vse skupaj postavilo temelje novi enotni državi na prej fevdalno razdrobljenem Apeninskem polotoku. V že omenjenem širokem spektru spopada dveh nazorov: na eni strani zmerno liberalnega in monarhističnega (Cavour) in republikanskega, humanističnega, filozofsko poglobljenega (Mazzini in Garibaldi), na drugi strani je prevladal prvi in tako vtisnil svoj pečat državi in družbi, ki je izšla iz prerodnega gibanja na prelomnici XIX. stoletja (risorgimento). Kolikor bi povzeli nekaj osnovnih vidikov: dogodki, ki so pripeljali do italijanske združitve, so bili italijanski odmev na revolucionarno leto 1848 (pomlad narodov). Programi nosilcev risorgimento so bili ne glede na mnoge nedorečenosti v tej zgodnji fazi politična in moralna opora za vse tiste, ki so se še bojevali proti političnemu absolutizmu, fevdalnemu nazadnjaštvu za narodnostno in protikonfesionalno (laično) državo, proti mračnjaštvu klerikalizma, konservativizma in splošni duhovni negibnosti. Zrušitev okopov papeške države (1870) je pomenila konec cerkvene posvetne oblasti v Italiji in oblikovanje moderne države na načelu »svobodna Cerkev v svobodni državi«, kar je pogojilo desetletja kasnejšega italijanskega notranjega razvoja ob nenehni opoziciji cerkvene hierarhije in njenih privrženecv.

V teh punktacijah velja opozoriti vsaj na nekatere »risorgimentalne prvine«: tako je Mazzini organsko povezoval svobodo (tudi politično svobodo) z narodnostnim principom, s pravico narodnosti, »ki je bila zanj nepremagljiva kot vest«. Toda tudi narodnost ni sama sebi namen, ampak je povezana s humanostjo. Svobodno na narodnostnem načelu temelječo Italijo je Mazzini združeval z nujnostjo enake »svobodne Evrope«. To so bile njegove zamisli o mladi, svobodni Evropi, ki naj bi zamenjala »staro, umirajočo« Evropo – Evropo papeštva in imperijev. Kasneje je ta »evropska zamisel« dobivala različne kriterije, kot na primer »evropski federalizem« Cattanea. Čeravno so seveda razlike, vendar je bila ta »evropska preokupacija« prisotna v glavah vseh: od Mazzinija do Cattanea pa od Mazzinija do Cavourja.

V tem evropskem okviru je Mazzini pripisoval poseben pomen gibanju južnih Slovanov, katero je štel za najpomembnejšega takoj za italijanskim. V svojem znamenitem delu (*Lettere slave*) je Mazzini predvideval, »da je slovanski svet v rastočem napredku in da ga ne more nič ustaviti«. Svojo osnovno zamisel, da je nujno razbiti reakcionarni avstro-ogrski imperij, je republikanec Mazzini povezoval »z idejo o bratstvu ljudstev in s pravico narodnosti«. Italijansko prerodno gibanje (*risorgimento*) je utemeljeno mogoče označiti za enega izmed najnaprednejših politično ideoloških tokov po zmagoviti francoski meščanski revoluciji, ki so nasproti fevdalni in drugi reakciji postavili načelo narodnosti kot izhodišče za ureditev odprtih, tudi mejnih vprašanj, sleherni narod naj bi imel po teh nazorih pravico do samoopredelitve in združitve v lastni neodvisni nacionalni državi.

Na mejnem območju, v Trstu, se je takrat krog izobražencev okoli tednika *La Favilla* v štiridesetih in petdesetih letih minulega stoletja ogreval za narodnostno enotnost južnih Slovanov in štel Trst (tako sodelavec omenjenega tednika Tommaseo) za »dragocen prstan zaupanja med narodi«. Čeravno so to pozneje nekateri italijanski strokovni avtorji (na primer A. Tamborra) skušali »razvrednotiti« kot golo romantiko, je vendarle izredno pomembno stališče, naj bi ozemeljska vprašanja sporazumno reševali vsi prizadeti narodi, torej brez poizkusov samovolje in podrejanja. Sicer pa je Mazzini »domovino« (*madrepatria*), se pravi zvestobo in ljubezen do nje, vrednotil kot »najvišje poslanstvo in dolžnost«, ki mora biti trdno zakoreninjena v zavesti (duši) slehernega človeka.

Strokovni biografi Mazziniju med drugim upravičeno očitajo, da je bil slab političen sistematičnik in da pogostokrat tudi glede pomembnih vprašanj ni bil povsem dosleden. To velja tudi za njegovo »mejno filozofijo«, ko je italijansko vzhodno mejo v tridesetih do šestdesetih let minulega stoletja kar večkrat radikalneje prestavljal. Ne bom ponavljal vseh teh njegovih prerašanj »mejnikov«. Tako je leta 1866 (takrat je Italija priključila tudi Beneško Slovenijo) protestiral zaradi miru, ki so ga sklenili z Avstrijo in na osnovi tega priključili nova ozemlja, čeprav jih je Avstrija hudo porazila pri Custozzi in v pomorski bitki pri otoku Visu. Kljub temu jim je francoski cesar Napoleon III. »naklonil« samo Benečijo, medtem ko se italijanska pričakovanja glede Tridentinske in Trsta niso uresničila. Takrat je Mazzini zapisal (*Scritti editi ed inediti*, vol. XIV. Milano 1891): »Naše so Julijske in Koroške Alpe. Istrsko Primorje je vzhodni del in dopolnilo Beneškega. Naš (italijanski – op. J. J.) je planinski del Furlanije in nam gre (Italiji) z etnografskega, političnega in gospodarskih razlogov tudi Istra, ki je prav tako potrebna Italiji, kakor so potrebna dalmatinska pristanišča južnim Slovanom. Naš je Trst, naša sta Postojna in Kras«. Šest let prej pa je Mazzini, ki je sicer zagovarjal etnično načelo nasproti tako imenovanim »zgodovinskim argumentom«, sodil, da poteka italijanska vzhodna meja »na izlivu Soče, ki jo je Bog dal Italijanom«. Prvi predsednik vlade po združitvi Cavour pa je bil bolj stvaren, zmernejši. V pismu komisarju v Anconi L. Valeriju je namreč (1860) pisal, »naj se izogiba slehernemu izrazu, iz katerega bi bilo mogoče sklepati, da nova italijanska kraljevina teži za tem, da bi zavladala ne samo nad beneškim območjem, marveč tudi nad Trstom, Istro in Dalmacijo. Vem,« je nadaljeval Cavour, »da so v mestecih vzdolž obale sredine z italijanskim življenjem, po rasi in težnjah. Docela nekoristno pa bi bilo se spreti s Hrvati, Srbi in Madžari, kakor tudi z vsemi nemškimi prebivalci, ko bi opazili, da se tako prostranemu delu Srednje Evrope želi vzeti sleherni

pristop k Sredozemskemu morju. Sleherna fraza v tem smislu bi bila strahovito orožje v rokah naših sovražnikov, saj bi celo poskušali, da tudi iz same Anglije napravijo našega sovražnika, ker slednja ne bi s prijaznim očesom gledala na to, da bi Jadran spet postal, kakor je to bilo za časa beneške republike, »italijansko jezero«. Obrobno še vprašanje o Dalmaciji: Gaetano Salvemini (Dal Patto di Londra alla Pace di Roma – Documenti della politica che non fu fata, Roma 1954) je svaril svoje rojake, da jih mora že dobri občutek upreti se tem absurdnim pretenzijam, da bi iz Dalmacije napravili italijansko deželo. Dalmacija je, kot je opozarjal, v širokih razsežnostih naseljena s hrvatsko-srbskim prebivalstvom in navedel, da po avstrijskem štetju živi 627.000 Hrvatov in Srbov in 18.000 Italijanov na tem območju, čeravno avstrijskega popisa ni štel za povsem verodostojno narodnostno podobo razmer. Sodil je, da je v Dalmaciji okoli 50.000 »italijanskih duš« nasproti 600.000 prebivalcem druge narodnosti.¹

Zgodovinsko pomemben za celotno jadransko vprašanje kar do današnjih dni pa je njegov memento, da se vprašanje Jadrana ne more rešiti koristno in zanesljivo za Italijo drugače kakor z italijansko-slovanskim (italo-slavo) sporazumom. Prav to edino zdravo in zanesljivo izhodišče pa je kasneje unitaristično in iredentistično gibanje v poznejših letih povsem potepalo, pokopalo. In vprašanje usode Trsta v tem mednarodnopolitičnem okviru? V tem velikem jadranskem pristanišču je pretežni del tudi italijanskega prebivalstva vse do izbruha prve svetovne vojne zavračal priključitev Trsta k Italiji, ker se je zavedal, da lahko mesto kot pristanišče in gospodarski emporij živi in napreduje samo s protekcionistično in pospeševalno politiko takratne Avstro-Ogrske in v tesnih povezavah s srednjeevropskim, podonavskim zaledjem. Vse to je mestu vtisnilo kozmopolitski pečat sožitja med raznimi narodnostmi v takrat največjem avstrijskem izhodu na morje. Demografski dotok v sicer sterilnejše mesto je prihajal tudi z Italije; pomemben pa je bil tudi delež pri tem iz neposrednega slovenskega zaledja, od koder je črpal Trst duhovne in materialne moči za komplicirani mehanizem nenehno razvijajočega se emporija. Nacionalistično usmerjeni iredentizem namreč zvečine pomeni vsebinsko zanikanje humanih, na človeško dostojanstvo in pravice oprtih izročil italijanskega preroda. Nacionalistična misel, je ugotovil med drugim že Benedetto Croce, je protisemitska in hkrati reakcionarna ali absolutistično monarhična. Nacionalna ideja sama po sebi in v klasični obliki, kakršno je oblikoval Mazzini, pa je bila kozmopolitska in zato pravo nasprotje tistega nacionalizma, ki se je zmaličil v aktivizem ter začrtal parabolo, ki jo je napovedal že Grillparzer z izrekom: »Človečnost se po narodnosti (nacionalizmu – op. J. J.) spremeni v živalskost«.

I.

V širšem evropskem prostoru pa so mazzinijanske ideje večkrat zastale, potem zašle na stran pota in po letu 1870 so se jim dokončno

¹ Ugotovil je »E se 50 mila Italiani su 650 mila abitanti dovessero fare della Dalmazia una terra italiana, dove se n'andreble la italianità dell'Istria, dove quasi una metà della popolazione è slava? Dove la italianità di Trieste, in cui un quarto della popolazione vota per i candidati sloveni nelle elezioni? Dove la italianità dello stesso Trentino, in cui non mancano, disseminati verso il nord, fra la compatta popolazione italiana, gruppi non del tutto trascurabili di lingua germanica?«

odrekli: vrgli so jih med utopije, kakor ta pomembni vidik razčlenjuje že citirani Croce; resni ljudje jih niso več obravnavali ali pa so se jim posmihali zdaj otožno kakor naivnim in minulim mladostnim sanjam, zdaj posmehljivo kakor otročji zamisli. V naslednjih desetletjih se je ta ali ona država še izpopolnila po načelu narodnosti; in po rusko-turški vojni v letih 1877–78 so se Srbija, Črna gora, Romunija, Bolgarija in Grčija osamosvojile, raztrgale še zadnje vezi, ki so jih priklepale k Turčiji, ali pa so razširile svoje ozemlje.

Splošne mednarodne razmere so se v letih proti koncu devetnajstega stoletja naprej v Evropi delno razvijale v prid »centralnih sil« (Nemčije in Avstro-Ogrske). Francijo so takrat pestile hude finančne težave, Velika Britanija pa je v svoji otoški odmaknjenosti uživala »sadove« kolonialnih osvojitvev v svojem »viktorijanskem blišču«. Združenemu kraljestvu je bilo takrat prvenstveno ohraniti in povečati premoč nad svetovnimi morji in utrditi kolonialno oblast. Tako politično svetovno ravnovesje je seveda morala upoštevati tudi italijanska diplomacija (sicer razredno fevdalnega porekla), ki pa je bila v svojih metodah in taktiki spretna, rafinirana, mojster »v hkratnih igrah na več strani«, saj so njeni dosežki pogostokrat kar daleč presegali dejansko moč njene sicer materialno revne države v velikem zaostanku za drugimi evropskimi silami. Vse to pa naj bi nadomestilo, simbolično povedano, sklicevanje na »veličastno zgodovino« od rimskega imperija naprej in na njeno veliko kulturno dediščino.

Nemčija in Avstro-Ogrska sta se leta 1879 povezali v dvojno zvezo ter so jih v mednarodnih odnosih označili kot centralni sili zavoljo zemljepisnega položaja v evropskem središču in zaradi sorodnih zunanje političnih stališč in seveda interesov oblikovali skupno zunanjepolitično doktrino. Leta 1882 je k tej zvezi pristopila Italija in se je tako spremenila v Trojno zvezo. Naslednje leto se je tej zvezi priključila še Romunija, vendar je bil ta dogovor tajen in v mednarodni javnosti so govorili samo o Trojni zvezi. Bistvo tega zavezništva je bilo medsebojno jamčenje nedotakljivosti in obljuba vojaške pomoči, kolikor bi bila napadena ena izmed članic. Zveza je bila sklenjena za obdobje petih let, a so jo do leta 1914 nato podaljševali. Kljub temu pa sta Nemčija in Avstro-Ogrska ohranili v tem zavezništvu poseben blok in je ta posebnost (to njuno specialno zavezništvo prišlo še posebej do veljave med »bosansko priključitveno krizo« 1908–09) in ob izbruhu prve svetovne vojne (1914). Nemški kancler Otto Bismarck, princ v. Schönhausen, je ob nastanku te Zveze zagovarjal temeljno stališče, da njeno bistvo nič več kot »prostovoljna nevtralnost«, ki naj bi razvezala roke avstrijskim silam za morebitni spopad z Rusijo. »Železni kancler« je tudi sodil, da Italija ni sposobna, pa tudi nima ustreznih sil za kako resnejše vojskovanje. V bistvu se sicer ni dosti motil, vendar pa se njegov račun ni izšel, kar so pokazali dogodki 1914–15, ko je Italija obrnila hrbet zaveznicama in stopila v vojno proti Avstriji na strani antantnih sil.

Homogenost te koalicije so torej na znotraj pogostokrat krhali protislovni interesi »zaveznic« in ta politična nesoglasja so se zaostrovala še zlasti med Italijo in Avstro-Ogrsko zaradi njenih križajočih se interesov na Jadranu in širšem balkanskem območju. Nekakšen kompromisni izhod sta iz tega našli leta 1887, ko sta se obe strani obvezali, da ne bo nobena izmed njiju brez dogovora začasno ali trajneje spremenila balkanski status quo. Ta obveznost je bila nato vnesena tudi v besedilo pakta Trojne zveze kot člen 7 ob obnovi zavezniške pogodbe leta 1891; Nemčija pa je imela pravico

arbitra, da kontrolira, koliko se Avstro-Ogrska in Italija držita tega sporazuma.

Jabolko spora so bili po italijanskem (včasih bolj, včasih manj uradnem) mnenju »neporavnani računi glede tako imenovanih neodrešenih ozemelj« (terre irredente). Toda italijanske vlade pa naj gre to za »zgodovinsko desnico ali levico«, so prelagale izpolnitev teh aspiracij v prihodnost in so svoje ambicije ozemeljskega širjenja usmerile v kolonialna osvajanja. Socijalistični politik Leonida Bissolati (v številnih člankih v časniku Avanti, katerega glavni urednik je tudi bil) je sicer imel precej pomislekov glede italijanskega članstva v Trojni zvezi, vendar se je izrekel proti poizkusom »ozemeljskega širjenja«. Hkrati je podpiral italijanski gospodarski prodor na Balkan do Male Azije in Črnega morja. Kar pa se tiče »neodrešenih ozemelj«, je Bissolati menil, da taki načrti niso plodni niti za Italijo niti za prebivalstvo, ki bi ga Italija s tem dobila. Kot takrat prepričan pacifist (1899) je sodil, da bi imeli od take, prej omenjene politike, korist samo militaristi in njihovi somišljeniki na obeh straneh Alp. Po njegovem mnenju (tako je pisal leta 1901) je treba imeti nenehno pred očmi »veliki cilj, združeno Evropo«, za doseg tega cilja pa je »nevtralnost« najbolj ustrezna metoda.

Čeravno je Italija, kot sem omenil, podaljševala svoje članstvo v Trojni zvezi, je vendar to njeno zavezništvo postajalo iz leta v leto, če lahko za diplomacijo in politiko sploh uporabimo ta izraz, manj iskreno. Italija je bila že takrat spretna v »tajni diplomaciji« in v vsem, kar k temu sodi (dvojne igre in podobno). To ponazarja tudi italijanski sporazum s Francijo (1902), s katerim se je Italija obvezala, da bo ostala nevtralna, kolikor bi Francijo Nemčija »naravnost izzvala«. Italija je po tej pogodbi (tako angleški zgodovinar Gooch) stala z eno nogo v Trojni, z drugo pa v Dvojni (francosko-ruski) zvezi. Podobno »moralno« je Italija ravnala, kakor sodi ameriški zgodovinar Fay, ko je leta 1909 sklenila sporazum z Rusijo, s katerim je skušala omejiti avstro-nemški vpliv na Balkanu. Še nekaj je izredno zanimivo in značilno za ta sporazum; pogodbenici sta se zavzeli za rešitev spornih vprašanj na tem območju (Balkanu – op. J. J.) z uveljavitvijo narodnostnega načela, ki ga je Italija le nekaj let pozneje tako kategorično odklanjala. Omenjena sporazuma sta dejansko zmanjšala na minimum vrednost italijanskega sodelovanja v Trojni zvezi. Zaveznici sta zato »potiskali« Italijo v afriške kolonialne avanture. Toda italijansko meščanstvo je imelo smolo, da se je njegov »liberalno obarvan imperializem« z usodno zamudo skušal vrniti med tiste, ki so imeli privilegij deliti kolonialne dividende. Njena ambiciozna politika in diplomacija nista mogli bistveneje spremeniti stvarnosti »kolonialnega zemljevida«, da je bilo tisto, kar je nekaj veljalo (prinašalo velike dobičke), v glavnem že razdeljeno. Po mnenju Friderika Chaboda so pripeljali Italijo v Trojno zvezo razlogi prestiža, pričakovanje, da bo s tem utrdila svoj notranji položaj in obenem tako preprečila mednarodno izolacijo. Z vstopom v Trojno zvezo je moral »protiavstrijski iredentizem« odstopiti mesto kolonialnemu imperializmu. Za vlade Agostina Depretisa, sicer pobudnika sodelovanja v Trojni zvezi, je Italija začela svojo kolonialno penetracijo v Afriki z okupacijo Assabskega zaliva (1879); leta 1885 so se italijanske čete izkrcale v Massau; pod vlado Francesca Crispija (nekdanjega političnega svetovalca Garibaldija) so ustanovili kolonijo Eritrejo. Italijanske kolonialne ambicije pa je začasno ustavil težak vojaški poraz leta 1896 pri Adui. Etiopski cesar Menelik je tako hudo potolkel

Italijane, da so bile njihove izgube večje kakor v vseh vojnah za »nacionalno združitev«. Ta katastrofa je bila posledica zgrešene italijanske »kolonialne računice«. Hkrati s tem pa je bil to hud udarec za »trojno zvezo« in več kot pomembna politična točka za Francijo in Rusijo.

»Adua« je hkrati pomenila polom in odstop Crispijeve vlade in zunanji minister Visconti-Venosta je pohitel z napovedjo »čiste trgovinske politike«. Po tem polomu je Italija kar petnajst let opustila nadaljnje poizkuse kolonialne širitve. Šele pod vlado Giovannija Giolittija, sicer velikega zagovornika liberalne politike, je Italija (1911–12) zavzela Libijo in na vzhodnem Sredozemlju Dodekanez. Italijanska zunanja politika se je preusmerila proti Vzhodu – na balkansko območje (italijanski prestolonaslednik se je leta 1896 oženil z črnogorsko princeso, poznejšo italijansko kraljico). Za splošno presojo takratne italijanske zunanje politike in njenih namenov so veliki vojaški izdatki, saj je Italija v razdobju od leta 1862 do 1913 porabila, kakor piše vojaški zgodovinar Piero Pieri (*L'Italia nella prima guerra mondiale*, Torino 1965) za vojaške izdatke 18.237 milijonov lir; to je pomenilo skupno več, kot so imeli finančnih virov na razpolago vsi drugi vladni resorji.

Balkansko območje (sinomim »Balkan je sod smodnika«) je sodilo med pomembne »odprte« mednarodne probleme tistega časa in je bilo organsko povezano tako z odnosi s takratno Avstro-Ogrsko (zaveznico Nemčije) kot s carsko Rusijo (zaveznico Francije in pozneje tudi Anglije). Poleg »velikega bolnika na Bosporju« – Turčije je bila notranja konsistenca, državna homogenost plurinacionalne dvojne monarhije najbolj zanimiva enigma za zunanje politične kabinete kontinentalne Evrope, saj so takrat utemeljeno predvidevali, da je prav od ureditve teh vprašanj veliko odvisen evropski in svetovni mir. Zavrnjena je bila zamisel britanskega lorda Salisburyja, da bi morebitni izbruh krize preprečili s preventivnim sporazumom med velikimi evropskimi silami o usodi otomanskega (turškega) imperija. Njegova vsebinsko restriktivna diplomacija se je nagibala za zmeren »modus vivendi« s centralnima silama, predvsem z Avstrijo. Toda njegovi poizkusi so naleteli na sorazmerno grobe odklonitve nemške politike in diplomacije, saj si je prizadevala za politiko izvršenih dejstev in tako ustvarjala žarišča nenehnih, čeprav o obsegu manjših kriznih žarišč. Avstrijska diplomacija je bila v primerjavi z »vilhelmovsko brutalnostjo« manj skrajna, bolj »tenkočutna« in fleksibilna. Žal pa to ni prišlo do ustreznih veljave, ni imelo pravih učinkov, ker se je Dunaj le preveč opiral na »velikega brata« v Berlinu.

Na balkanskem političnem torišču si je italijanska diplomacija postopoma nabirala točke in s tem nekatere prednosti. Njen »ideološki kapital« je bil sklicevanje na mazzinijevska načela, na dosledno uresničevanje pravic narodov (narodnostno načelo), na umestnost in moralnost le takih mednarodnih dogovorov, ki so sklenjeni med »svobodnimi narodi in državami«. Spričo tega so bile vendarle precejšnje razlike med metodami in taktiko takratne italijanske diplomacije v primerjavi s »klasiko«, ki se je predvsem opirala na ravnovesje sil«, tega standardnega izročila drugih evropskih diplomacij. V »tehniko« smo torej imeli opravka s spopadom med togostjo ortodoksne, konservativne in restriktivne diplomacije in z drugo, modernejšo alternativo »intenzivne« diplomacije, manj rezervirane in bolj fleksibilne. Nasprotno pa je bila avstrijska diplomacija na Balkanu obremenjena z nerešenim »jugoslovanskim vprašanjem«. Prizadevala si je, da bi paralizirala sleheren radikalnejši poseg na to območje. Vsemu temu je botrovala pasivna, reakcionarna – posebej glede narodnostnih vprašanj – avstrijska notranja politika.

Bile so tudi bolj realistične faze v usmeritvi avstrijske diplomacije, ko se je poizkušala preventivno sporazumeti z Rusijo po načelu »do ut des«. Pripravljena je bila morda popuščati v ruski prid glede režima v bosporski morski ožini, docela drugače pa je bilo glede »interesnih področij« na Balkanu in še posebej v zvezi z avstrijsko zasedbo Bosne in Hercegovine.

II.

Avstrijska priključitev Bosne in Hercegovine (1908) je sodu izbila dno; zadeve je potisnila do vrelišča in resne politične konfrontacije med centralnima silama na eni ter Francijo in Rusijo na drugi strani, medtem ko je bilo Združeno kraljestvo (Anglija) bolj zadržano. Vse to skupaj pa je bil pravzaprav bolj »vihar v kozarcu vode«, saj je bosanski epilog pomenil le potrditev že dolgo izvršenega dejstva in ni bistveneje porušil ravnovesja sil, tudi v Srednji Evropi ne. Nekateri so mu pripisovali precej večji pomen, kakor ga je zadeva dejansko v širšem evropskem okviru imela in zaslužila; to še posebej velja za »tretjega zaveznika« v Trojni zvezi – Italijo. Če le vnovič podčrtam – Balkan je bil prav tisto območje, kjer so se ostro križali interesi zaveznic v »Trojni zvezi«, kar pa je še posebej veljalo za odnose med Avstro-Ogrsko in Italijo. Prizadevanja dvojne monarhije, da okrepi in utrdi svoj položaj in vpliv na Balkanu, je vselej naletel na takojšnji italijanski odziv in protiukrepe. Zavoljo vsega tega so bili še posebej zaskrbljeni in »vedno na straži« avstrijski vojaški krogi. Šef avstro-ogrškega generalštaba Conrad von Hötzendorf ni zaupal italijanski politiki in je predvideval možnost, da bi Avstro-Ogrsko hkrati napadli z ruske, *italijanske* (podčrtal J. J.) srbske, črnogorske in morebiti tudi z romunske strani. Cesarju Francu Jožefu je (1907) predlagal, da bi bilo strateško nujno (v razdobju, ko Rusija zaradi poraza v vzhodni Aziji in zavoljo domačega revolucionarnega gibanja ni bila sposobna vojskovati se z Nemčijo in Avstro-Ogrsko) vojaško napasti čimprej posamezne sovražnike; pri čemer je *na prvo mesto uvrstil prav Italijo* in šele zatem Srbijo in Črno goro, kolikor bi se slednja solidarizirala s Srbijo. Conrad je sodil, da stvar ni tvegana, ker se Anglija in Francija ne bi vmešali. Toda zunanji minister Aehrenthal ni delil tega stališča z generalštabnim šefom in je pri cesarju dosegel, da je zavrnil Conradov predlog, ker ga je zunanji minister prepričal, da se vojska moti glede Anglije in Francije. Toda general Conrad ni odnehal. Predlog je ponavljal, čeprav zaman ob sleherni priložnosti, in ko je leta 1915 Italija dejansko napadla svojo nekdanjo zaveznico, je pogostokrat dal vedeti, kako utemeljena je bila njegova pobuda iz leta 1907, saj bi to po njegovem povsem spremenilo tok prve svetovne vojne.

Kot sem že opozoril, je dodatni sporazum med Avstro-Ogrsko in Italijo (1887) vseboval načelo kompenzacij na recipročni osnovi. Ta posebni avstrijsko-italijanski dogovor je bil nato še sankcioniran s VII. členom v »tretji« pogodbi o Trojni zvezi (1891).² Italijanski parlament je naposled

² Toutefois dans le cas où, par suite des événements, le maintien du statu quo dans les régions des Balkans ou des côtes et îles ottomanes dans l'Adriatique et dans la mer Egée deviendrait impossible, et que (tako I. člen te pogodbe), soit en conséquence de l'action d'une Puissance tierce, soit autrement, l'Autriche-Hongrie ou l'Italie se verrait dans la nécessité de le modifier par une occupation temporaire ou permanente de leur part, cette occupation n'aura lieu qu'après un accord préalable entre les deux susdites Puissances, basé sur le principe d'une

»prebavil bosanski lonec« in decembra 1908 z 297 glasovi proti 140 sprejel na znanje priključitev Bosne in Hercegovine. Razburjenje se je poleglo; samo še ogorčena Srbija je naprej protestirala, dokler je ni na koncu Rusija (1909) prisilila, da se sprijazni z novim upravnim in dejanskim stanjem. V glavah italijanskih politikov pa je »bosansko presenečenje« še nekaj časa odmevalo ob pritožbah, »da Trojna zveza ne jamči zadosti zaščite interesov in dostojanstva Italije«. Za kompenzacije pa je Italija poskrbela sama s povečanjem svoje kolonialne posesti v Libiji, Cirenaiki in Dodekanezu. Omajano Trojno zavezništvo je bilo spet »zakrpano« ob načelni ugotovitvi italijanskih uradnih krogov, da Trojna zveza vendarle pomeni ravnovesje med italijanskimi interesi na Sredozemlju in med tistimi kontinentalnimi; med kolonialnimi in tistimi bolj »nacionalno« italijanskimi aspiracijami, kot so bile to želje po priključitvi Tirolske, Posočja, Trsta in Istre ter prevlade na Jadranu. Glede »kolonialnih obližev« pa za ilustracijo kratek »psihološki« odmik, kako so prepričevali takratno široko italijansko javnost o »pravičnosti« italijanskih kolonialnih osvajanj. »Italijani živijo v teh krajih (v novih kolonialnih posestih – op. J. J.) kakor v svoji lastni deželi. Sicer pa, ali niso bile te pokrajine nekoč njihove? Vsepovsod so našli sledove svojih očetov (tako namreč razlaga G. Volpe v poljudni Zgodovini Italije). V Tripoliju so našli velik in lep rimski slavolok. Vzdolž obale so še stale velikanske razvaline mest, ki so jih povečali in olupšali rimski cesarji in ki jih je potem pokopal puščavski pesek. V notranjosti so bili ostanki vodovodov, stiskalnic za olje in rimskih gradov. Rim je bil vsepovsod. In tam, kjer je nekoč taborila rimska legija, je zdaj lahko pešec postavil svoj šotor«. Res je bila takrat Italija prenaseljena, da so milijoni Italijanov brez dela iskali kruh z izseljevanjem v Severno in Južno Ameriko ter drugod po svetu, vendar omenjena paternacionalistično ubrana zgodbica ponazarja mentaliteto in hipokrizijo nacionalistično usmerjenih krogov.

III.

Karl Liebknecht, soustanovitelj nemške socialnodemokratske stranke, je označil bosansko epizodo leta 1908 kot »predigro« novih spopadov na Balkanu. Za Avstro-Ogrsko je bilo nadzorstvo nad Balkanskim polotokom primaren zunanjepolitičen interes, medtem ko je to vprašanje za nemškega zaveznika pomenilo le del v njeni globalni evropski in bližnjevzhodni politiki. Nemčija je sicer popolnoma podpirala in celo včasih potiskala Avstrijo v »balkanski osir«, vendar vse to v okviru tehtanja političnih in vojaških sil s silami Antante. Toda ta nemško-avstrijska računica ni bila enotna: Avstrija in zlasti njeni vojaški krogi so bili naklonjeni vojaški akciji na Balkanu v razdobju, če je mogoče to tako označiti, do leta 1910, kar pa ni ustrezalo Nemčiji, ki vojaško še ni bila pripravljena. Znotraj skupne avstrijsko nemške platforme je bila razlika v interesih. Tako so v Berlinu ocenjevali krepitev Avstro-ogrškega položaja na Balkanu predvsem v funkciji, da utrdijo nemško prizadevanje za ustvaritev hegemonistične pozicije v Evropi, na Bližnjem Vzhodu, v srednji Afriki in nekaterih prekmorskih otočjih.

compensation réciproque pour tout avantage territorial ou autre que chacune d'elles obtiendrait en sus du statu quo actuel, et donnant satisfaction aux intérêts et aux prétentions bien fondées des deux parties.

Balkanska vojaška scena je bila razgibana – dva vojna obračuna zapored. Prvi je bil posledica italijansko-turške vojne za Tripolis, ko so združena Srbija, Črna gora, Bolgarija in Grčija potokli Turke pri Kumanovu in Bitoli, zavzela severno Albanijo in Drač. Avstro-Ogrska in Italija sta bili hudo vznemirjeni zaradi tega velikega uspeha srbske vojske, še posebej pa zaradi njenega prodora na obalo Jadrana v Albaniji. Strategija diplomacije Trojne zveze se je nato prvenstveno usmerila, da bi razbila Balkansko zvezo in medsebojno sprla Srbe in Bolgare. Glede Albanije pa so na konferenci šestih poslanikov velikih sil v Londonu (1912 in 1913) našli »salomonsko« rešitev, ustanovitev nove »neodvisne« evropske države v Albaniji. Skratka, združeni Avstro-Ogrska in Italija sta dosegli, da so Srbijo čimbolj oddaljili od obale Jadranskega morja; avstrijski diplomaciji in njenemu takratnemu zunanjemu ministru grofu Leopoldu Berchtholdu pa se je posrečilo nahujskati Bolgarijo, da je nenadoma, zahrbtno napadla Srbijo, vendar je bolgarska vojska vseeno pretrpela hud poraz pri Bregalnici, posledica tega pa je bila srbska ozemeljska razširitev na območje nekdanje vardarske banovine pod jugoslovansko kraljevino (danes je to območje makedonske republike). Hkrati je pomenil to velik neuspeh za avstrijsko diplomacijo, saj ni dosegla ničesar v svojih zahtevah za revizijo bukareštanske pogodbe, poleg tega pa sta Berlin in Rim kategorično zavrnila takratne avstrijske načrte, da bi »obračunali« s Srbijo v skladu z že omenjeno agresivno Conradovo vojaško doktrino. Ob tem pa velja še dodati, da je bilo prav »albansko vprašanje« tisto, kjer se niso le »križali meči« novonastalih balkanskih držav, marveč ostro spopadali interesi sil znotraj »Trojne zveze« in med takratnimi evropskimi silami (Rusijo) sploh.

Kljub temu trenutnemu porazu pa je avstrijska strategija ostala nespremenjena. Najbolj glasni so bili vojaški krogi, saj so ocenjevali sleherno popuščanje Dvojne monarhije do jugo-vzhodnega sosedu kot znamenje šibkosti, ki bi lahko pripeljalo do daljnosežnih negativnih posledic glede »obvladovanja« sedmih milijonov »slovanskih podložnikov« monarhije. Južnoslovansko vprašanje je bilo torej za Avstro-Ogrsko usodnega pomena za stabilnost in prihodnost države. Trenutno se je sicer posrečilo, da Srbiji zapre izhod na Jadran z ustanovitvijo »neodvisne« Albanije, vendar je bil širši vojaški spopad v zraku.

Po balkanskem razpletu so se v italijanskem tisku množila opažanja in članki ob poudarkih, da je Trojna zveza »defenzivne narave,« da torej niso mogoče vojaške in politične akcije brez poprejšnjega dogovora in da bi ji sleherni nov avstro-ogrski poseg na Balkanu ne omajal kompromisnega načela, (sprejetega bolj ali manj iskreno tudi od evropskih velesil) »Balkan – balkanskim narodom«; marveč bi sleherni radikalnejša avstrijska akcija utegnila bistveneje zrahljati že tako načeto ravnovesje znotraj Trojne zveze. Splošno pa so po koncu balkanskih vojn nastali v takratni evropski politiki resni premiki: poglobljalo se je dvojno sodelovanje med Francijo in Rusijo; izjalovili so se angleški poizkusi, da bi dosegli sporazum z Nemčijo glede oborožitve na morju, praktično pa to tudi ni bilo mogoče, saj si je Velika Britanija z vsemi sredstvi prizadevala ohraniti vlogo »kraljice svetovnih morij«, ker je štela to nadmoč za bistveni element svoje splošne tudi politične strategije. V Franciji se je krepilo protinemško razpoloženje, medtem ko je bila Rusija »razočarana«, ker ni osvojila Dardanel in Carigrada.

Na notranji italijanski sceni pa so postopoma nastajale spremembe. Oživele in stopnjevale so se polemike proti zmernejši politiki takratnega

predsednika italijanske vlade G. Giolittija, ki ga je marca 1914 nasledil kot ministrski predsednik Antonio Salandra; to je že po sebi vsebovalo dovolj znamenj za možnosti sprememb v italijanski zunanji politiki glede avstro-ogrške »zaveznice«. Italijanski nacionalisti so napravili pravcati »salto mortale« v svoji filozofiji. Italijanski nacionalizem, ki se je še do nedavna oplajal z občudovanjem »germanske rase« in vojaške ureditve, čudovite »nemške kulture«, je pred izbruhom prve svetovne vojne začel kar »čez noč« zelo glasno razlagati nekaj čisto nasprotnega z oznanjanjem naklonjenosti za prej »dekadentno in degenerirano latinsko sestro – Francijo«. Podobno bliskovito metamorfozo je doživel Benito Mussolini (od leta 1912 glavni urednik socialističnega glasila Avanti), ki je v začetku igral na poudarjeno antimilitaristične karte med libijsko vojno in še po letu 1914 ostro kritiziral nemške in francoske socialiste, nato pa je čez noč prestopil v vrste intervencionistov (zagovornikov vojne proti Avstriji). Takratna italijanska diplomacija pa je kmalu sinhronizirala svoja stališča s temi novimi pogledi in maksimalističnim programom Salandra–Sonninove vlade, da je treba s pogodbami brez vojne ali z vojno uresničiti italijanske nacionalne težnje. To naj bi bila politika (tako A. Salandra), »ki je zavrгла sleherni predsodek, vsakršno čustvo, ki ga ne bi prevevala izključno samo brezmejna vdanost domovini – sacro egoismo«.

Izbruh prve svetovne vojne (28. julija 1914 po avstrijskem ultimatu Srbiji 23. julija) so italijanski maksimalistični in nacionalistično usmerjeni krogi ocenjevali kot »od boga dano priložnost«, da rešijo vzhodno in predvsem jadransko vprašanje tako, da bi jim zagotovil popolno nadzorstvo nad tem območjem skupaj seveda z načrti daljnosežnejše teritorialne razširitve. V Rimu res niso dolgo čakali s konkretnimi akcijami (spet Albanija!): 30. oktobra je italijanska vojska okupirala otok Saseno in 25. decembra 1914 Valono.

Vendar se vrnimo za nekaj mesecev: v Rimu so po začetku avstrijsko-srbskih sovražnosti zagotavljali (čeprav okrnjeno) zvestobo »centralnim silam« in da to »italijansko čakanje« ne izključuje kasnejše vojaške intervencije v prid svojih zaveznikov od leta 1882 naprej. Italijanski ministrski svet je konec julija 1914 še soglasno sklenil, da bo Italija ostala nevtralna. Ta sklep je potrdil tudi kralj. Toda vse skupaj je bilo, če bi povzeli, bolj »meglina zavesa«, saj je hkrati intenzivno krepila svojo vojaško moč s pretezo, ki so jo poudarjeno širili tudi italijanski vojaški atašeji na Dunaju in v Berlinu, da Italija tako ravna z avtoriteto tega, »da je dogodki ne bi našli nepripravljene«. Italijanski kralj Viktor Emanuel je v osebni depeši nemškemu cesarju Viljemu med drugim celo zagotovil, da bo italijanska diplomatska aktivnost usmerjena »v korist legitimnih interesov naših zaveznikov (beri Nemčije in Avstro-Ogrske – op. J. J.) in da si bo prizadevala za stvar miru.« Kljub tem dvoičnim zagotovilom pa je bila italijanska nevtralnost hud udarec za Avstrijo in Nemčijo še posebej, ko je postalo jasno, da se bosta Franciji pridružila tudi Rusija in »jeziček na takratni tehnični ravnovesja evropskih sil« – Anglija. Seveda je s tem italijansko stališče bistveno pridobilo pomembnost, pa tudi ceno. Antantne sile so namreč v svoji politiki do Italije že od začetka računale na italijanske zahteve glede ozemeljskih kompenzacij na račun Avstrije, in to še zlasti glede tako imenovanih »neodrešenih ozemelj« – Istre, Trsta, vzhodne obale Jadrana in Tirolske. Avstrijska diplomacija, ki je bila dobro informirana o teh italijanskih aspiracijah, je poskušala to parirati s tem, da je Italiji ponujala prevlado

v Sredozemlju (seveda ob izključitvi Jadrana) in opozarjala na možnosti nadaljnje ozemeljske širitve Italije na vseh tistih območjih, kjer Avstrija ni imela neposrednih političnih in vojaških interesov. Poletni in jesenski meseci leta 1914 so bili za avstrijsko diplomacijo v Rimu izredno napeti, ko so izkoristili res sleherno priložnost (tudi zaradi nenehnega pritiska nemškega zaveznika v tej smeri), da bi ohranili italijanski nevtralni status. Računali so pri tem tudi na takratno notranje ravnovesje italijanskih političnih sil, da bi nemara utegnil bivši predsednik vlade Giolitti s svojo večino v parlamentu preprečiti italijanski izstop iz Trojne zveze in prehod v antantni tabor. Giolittijevo mnenje je namreč bilo (italijanska bilanca izgub pozneje v prvi svetovni vojni je to povsem potrdila), da bo Italija z vojskovanjem na strani Antante več zgubila kot pridobila in da je vseka-kor bolje dobiti v miru in brez vseh izgub in tegob, ki jih neizbežno prinaša vojna, nekaj manj, ker bi to bil po njegovem čist, neobremenjen dobiček. Toda svarila tega sicer uglednega italijanskega državnika niso bila sposobna preusmeriti nacionalistični plaz.

Proti italijanskemu vojaškemu angažiranju je bil tudi odločno Vatikan, saj je bil tradicionalno naklonjen Avstro-Ogrski kot takratni edini izrazito »katoliški« evropski državi. Papež Benedikt XV. in vatikanska diplomacija sta večkrat posredovala pred vojno in med njo, saj je Benedikt XV., preden je postal papež, uspešno deloval v vatikanski diplomatski službi. V zvezi s tem je značilna brzozavka avstrijskega poslanika princa Schönburga pri Vatikanu o avdijenci pri papežu 9. maja 1915, ki ponazarja med drugim njegovo šibko »narodnostno navezanost« (papež Benedikt XV. je bil po rodu Italijan).³

Italijanska diplomacija se je začela poleti 1914 pogajati z Avstrijo za »dobrohotno nevtralnost« in hkrati z antantnimi silami za prestop na njihovo stran. To je bila velika »dvojna igra« italijanske diplomacije, ko se je naenkrat, pogostokrat tudi iste dni pogajala na Dunaju, v Berlinu in v Londonu ob temeljnem izhodišču, da se bo naposled odločila za tistega, ki ji bo ponudil več. Nemški pritisk na Dunaj, da bi uspešno končal razgovore v Rimu, se je v začetku leta 1915 še stopnjeval. Februarja 1915 je takratni avstrijski poslanik v Berlinu vnovič urgiral nujno željo takratnega nemškega kanclerja von Bethmana Holwega, da bi se čimprej našel sporazum z Italijo.⁴ Toda avstrijska vlada je ne glede na te nemške nasvete zavlačevala in opozarjala, da glede na sprejemljive smeri vojaških operacij na balkanskem bojišču vsaj za zdaj ni trdnejše osnove za »konkretnije« razgovore z Italijo. Na položaju zunanjega ministra je sicer baron Stephan Burian poskušal s prožnejšo taktiko do Italije kot njegov predhodnik Berchtold, vendar je bil njegov osnovni koncept čimbolj zavlačevati še posebej glede osrednjih teritorialnih vprašanj, ki jih je sprožila italijanska stran. V Italiji so se pospešeno nadaljevale vojaške priprave, tisk pa je postal vse glasnejši, naj bi Italija stopila v vojno na strani Antante. Naposled je po »nenehnih nemških nasvetih« Burian popustil in privolil v stvarnejše razgovore. Italijanski pogoji so bili naslednji: popolna tajnost razgovorov, morebitni dogo-

³ Kot navaja princ v svoji »streng geheim« (strogo zaupni) brzozavki, mu je papež dobesedno dejal: »Je ne me honore pas du fait d'être né das ce pays« (povzemam po svojih arhivskih zapiskih na osnovi dokumentacije Avstrijskega državnega arhiva – v nadaljevanju ADA).

⁴ ... dass wir so erkläres es sei dringenst, dass wir so rasch als möglich einen modus vivendi mit Italien fanden... povzeto po zapiskih iz ADA).

vori o odstopitvi avstrijskih teritorialnih območij se morajo takoj izpolniti, to pa je bilo docela v nasprotju z avstrijsko zamislijo, da bi lahko do ozemeljskih cesij prišlo le po koncu vojne in nikakor ne med njenim trajanjem.

IV.

Skiciral bom nekatere pomembnejše prvine iz sklepne stopnje teh nekajmesečnih italijansko-avstrijskih pogajanj. Pri temu pa naj že v uvodu opozorim tudi na vidno vlogo, ki jo je imel tedanji nemški poslanik v Rimu in bivši kancler Bernhard Heinrich Karl von Bülow. Avstrijski predlog (27. marca 1915) kot podlaga za obojestranski dogovor rimski konsulti je bil res skromen v primerjavi z daljnosežnimi italijanskimi pričakovanji. Ozemeljsko je vseboval le italijansko pripravljeno, da odstopi območje južne Tirolske vključno mesto Trento (Trient), poleg tega pa ohranitev dotodanjega statusa quo v Albaniji. Italijanski zunanji minister je to pobudo povsem odklonil in poudaril, da je preveč nedoločena in da ne upošteva »italijanskih nacionalnih aspiracij.« Sledil je memorandum, ki ga je avstrijski vladi izročil italijanski poslanik na Dunaju vojvoda Giuseppe Avarna (10. aprila 1915) in ga označil, da ga šteje kot nujno podlago za ustvaritev »normalnih odnosov in prihodnjega vzajemnega sodelovanja« med obema državama. Glavne postavke enajstih členov te spomenice so bile avstro-ogrska odstopitev Italiji Tridentinske na mejah iz leta 1811; *modifikacija vzhodne meje Italije tako, ki bi vključili tudi Gradiško in Gorico (drugi člen); mesto Trst z območjem na severu vključujoč Nabrežino, medtem ko naj bi na jugu okraja Koper in Piran naj bi sestavljali popolnoma neodvisno državo* (podčrtal J. J.). Avstro-Ogrska bi se morala odreči vseh svojih suverenih pravic na tem območju, medtem ko avstro-ogrske in italijanske čete ne bi smele stopiti na to območje. Trst naj bi bil svobodno pristanišče (tretji člen). Poleg tega je Italija zahtevala dalmatinsko skupino otokov, ki so zajemali Vis, Hvar, Korčulo, Lastovo, Sušak, Mljet in Palagruž. Odstopljena ozemlja naj bi Italija takoj zasedla. Polno suverenost Italije naj bi priznala Avstro-Ogrska tudi nad Valono, vključujoč Sazeno z zaledjem; popoln dezinteresman Avstrije v Albaniji in povrh vsega še 200 milijonov zlatih lir. Na Dunaju in v Berlinu so bili osupli zavoljo teh agresivnih italijanskih zahtev. Knez Bülow je takoj posredoval pri italijanskem zunanjem ministru in polemično zavračal med drugim italijanske zahteve glede dalmatinskih otokov in območij, naseljenih s »slovanskim« prebivalstvom. Avstrijski zunanji minister baron Burian pa je označil ozemeljske člene iz italijanskega memoranduma za docela nesprijemljive iz političnih, etničnih, strateških in gospodarskih razlogov. Italijanske zahteve po dalmatinskih otokih naj bi Italiji zagotovile nadvlado v Jadranskem morju. Burian je izrazil le pripravljenost, da že ponujene ozemeljske koncesije na južnem Tirolskem razširi do črte med Boznom in Trentom. Cena, ki jo je terjala Italija od Avstro-Ogrske za »dobrohotno nevtralnost, je bila res visoka, saj bi to Avstrijo praktično izrinilo iz Jadrana in ji tudi popolnoma zvezalo roke v Albaniji in na balkanskem območju. Razgovori so se še glede nekaterih vidikov nadaljevali, ker na avstrijski strani kljub nekaterim signalom še niso vedeli, da se je Italija 26. aprila 1915 v Londonu že sporazumela z antantnimi silami. Avstro-Ogrska je bila sicer na pritisk nemškega zaveznika pa

tudi lastnih vojaških krogov pripravljena še na nove ozemeljske koncesije Italiji (del Tirolske, kjer živi italijanska narodnost, dalje območje zahodno od Soče do Gradiške, glede Trsta je bila Avstrija pripravljena priznati mestu status »cesarskega svobodnega mesta« ob jamstvih za italijansko »naravo« Trsta), da bi tako v »zadnjem trenutku« onemogočila prestop nekdanje zaveznice k sovražniku. Teden dni po podpisu londonskega pakta (3. maja 1915) je Italija uradno izstopila iz Trojne zveze in 24. maja 1915 stopila v vojno na strani Antante.

Londonski pakt, s katerim so Anglija, Francija in Rusija privolile v grobo teptanje načela narodnosti in s tem dovolile Italiji ogroziti vitalne interese južnoslovanskih narodov, naj bi zagotovil Italiji novo »strateško perfektno« vzhodno mejo, s katero bi dobila Trst, del Notranjske, vso Istro, kvarnerske in dalmatinske otoke ter območje centralne Dalmacije, če se omejimo na območje, naseljeno s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Dogovor o doslednem spoštovanju narodnostnega načela pri reševanju odprtih vprašanj na balkanskem območju (že omenjeni – rusko – italijanski sporazum iz leta 1909) je doživel z londonskim paktom usodno in drastično vsebinsko negacijo. Celo italijanski vojaški zgodovinar P. Pieri v svojem komentarju »obžaluje«, da nihče ni mogel ustaviti Sonnina v njegovih ozemeljskih pretenzijah, medtem ko diplomatski zgodovinar Mario Toscano (Il Patto di Londra, Bologna 1934) sodi, da je bila takratna italijanska zunanja politika neorganska in ni bila sposobna upoštevati svojega »zgodovinskega poslanstva« in nekaterih fundamentalnih vprašanj.

(Nadaljevanje sledi)

SOOČANJA

1918 in jadransko vprašanje (drugi del in konec)

Janko
Jeri

Od londonskega pakta do rapalske pogodbe

Dolžan sem pojasnilo: po dolgoletnih izkušnjah sem prepričan, da ni mogoče strokovno dognano proučevati diplomatske zgodovine (mednarodnih odnosov) brez vzporednega upoštevanja drugih interdisciplinarnih relevantnih prvin, kot so splošna politična in socialno-gospodarska zgodovina in v določeni raziskavi še posebej razplet slovenskega narodnega vprašanja. Šele s takim pluralističnim pristopom je mogoče oblikovati verodostojnejšo sintezo dogajanj. Še nekaj – ta publicistični zapis je izseček iz vrednotenij, gradiva, ki je plod dvoletnih strokovno organiziranih prizadevanj za monografsko obdelavo vprašanja novejšje zgodovine jugoslovansko-italijanskih odnosov in mejnih vozlov med jadranskima sosedama od prelomnice stoletja do osimskih dogovorov 1975.

Memoar Jugoslovanskega odbora francoski vladi z dne 6. maja 1915 – deset dni po sklenitvi pakta – podrobneje politično in sicer razčlenjuje ne samo (čeprav le posredno) maksimalne ozemeljske zahteve iz londonskega pakta, marveč jadransko vprašanje v celoti. Med drugim ugotavlja, da so italijanske strateške in gospodarske težnje po priključitvi avstro-ogrskih območij, ki so sestavni deli naše narodne posesti, pri tem pa izrecno navaja, da Italija zahteva severno in vzhodno obalo Jadrana, za tem severno in srednjo Dalmacijo in naposled otoke kvarnerskega in dalmatinskega arhipelaga. Memoar poudarja, »da naše ljudstvo nikoli ne bo privolilo v to, da bi se odrezali življenjski udi njegovega organizma.« Dokument se nato ukvarja z jadranskim vprašanjem, ki je po njegovem hkrati evropsko in sredozemsko in ga ni mogoče rešiti niti z zapiranjem niti z monopolizacijo Jadrana. Kolikor bi Italija dobila omenjene dele jadranske obale, bi to nujno zanetilo konflikt z Jugoslovani.

Zanimive so tudi ugotovitve glede Trsta in Reke. Trst je neizbežno potreben izhod, tako omenja memoar, na morje za slovenske, alpsko-nemške in češke dežele. Reka pa je izhod za vzhodno Istro, Kranjsko, Koroško, Štajersko, Hrvaško, Ogrsko in tudi za severno Srbijo. Italija ne bi nikoli mogla zagotoviti normalnega gospodarskega razvoja obema mestoma. Podoben manifest je Jugoslovanski odbor poslal britanskemu narodu in parlamentu, poleg tega je razvil široko dejavnost v vojni proti italijanskim »jadranskim pretenzijam«. Pakt je obsodila tudi uradna Srbija, čeprav so ga pred njo skrbno skrivali.

Takratni srbski regent Aleksander piše v pismu šefu ruskega general-

nega štaba, velikemu knezu Nikoli Nikolajeviču, in posebej opozarja, »da so bili interesi slovanstva, zaradi katerih se je tudi začela vojna, žrtvovani Italiji« in zdaj naj bi, kot je menil Aleksander, Italija zavzela mesto in vlogo Avstrije. Pri tem končuje, »da bo težko prepričal svoje vojake, da jih niso njihovi veliki zavezniki zapustili in da niso slovanski ideali žrtvovani v italijansko korist.« Že 6. aprila 1915, se pravi pred sklenitvijo londonskega pakta, pa je predsednik srbske vlade Nikola Pašić, kolikor se omejimo na to akcijo, poslal srbskim poslanikom v Londonu, Parizu in Petrogradu uradno izjavo Srbije glede zahtevanih »italijanskih kompenzacij«, iz katere je razvidno, da je bil dobro informiran o razgovorih, pa tudi o koncesijah, ki so jih antantne sile ponudile Italiji na račun etnično »srbskih, hrvatskih in slovenskih ozemelj«.

Posebej velja zabeležiti še en vidik: londonski pakt je jamčil Italiji ne samo prevlado na Jadranskem morju, marveč je izrecno izključeval tudi enotno, skupno jugoslovansko državo. Politika takratnega italijanskega zunanjega ministra Sonnina je namreč temeljila na domnevi, da bodo po avstro-ogrskem porazu na njenem območju tri države: Črna gora, Srbija in Hrvatska, pri tem pa naj bi bila Reka pristanišče Hrvatske oziroma Ogrske. Domnevali so torej (tako piše med drugim britanski zgodovinar A. J. P. Taylor), da bo še naprej obstajala velika Ogrska, ki bo gospodovala Hrvaški in po Taylorjevem mnenju je londonska pogodba že dejansko vsebovala poznejšo zvezo z Madžarsko in z navidez neodvisno Avstrijo. Italijanska diplomacija je namreč pri pogajanjih z Antanto izhajala iz hipoteze (tako italijanski memorandum 10. januarja 1920), da bodo ustanovile tri različne države: Črno goro, Srbijo in Hrvatsko.

Sonnino je bil namreč prepričan (sodba italijanskega zunanjega ministra Sforze po prvi in drugi svetovni vojni), da se Hrvatska in Srbija ne bosta združili, zato bo prepustil Reko Ogrski in Hrvaški. Bistvo italijanskega koncepta je bilo spremeniti Jadran v »zaprto italijansko morje« in si zagotoviti tak vpliv na balkanskem območju, ki bi Italiji zagotovil, da drži »v stalnem šahu« šibke in izolirane, medsebojno nepovezane jugoslovanske države. Član Jugoslovanskega odbora v Londonu Fran Supilo je pač upravičeno predvideval, da bodo dobili jugoslovanski narodi namesto Avstrije, če bo Italija uspela v svojih namerah, še hujšega sovražnika.

Italijanski zgodovinar Paolo Alatri pač upravičeno opozarja italijanskega bralca, naj ima vedno pred očmi, če noče izgubiti smisla za resničnost, da so prvotne italijanske zahteve temeljile na čisti krivici, saj so uničile sleherno etnično in nacionalno pravico obmejnih narodov. Iz tega je izluščil sklep, »da je moč šteti, da londonski pakt sicer ni imel prave imperialistične narave, ko je bil sklenjen z obrambno funkcijo proti avstro-ogrskemu cesarstvu. Njegovega razkroja takrat še niso želeli tisti, ki so ga sklenili, toda imperialističen je avtomatično postal, ko so skušali uveljaviti njegove jadranske klavzule proti jugoslovanski državi, ki je nastala ob razkroju tega cesarstva« (Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica, Milano 1959). Sicer pa je mednarodna strokovna literatura soglasna v oceni, da je bila ta tajna pogodba »izvirni greh« in surovo zanikanje pravice narodov do samoodločbe, »tipičen primer evropske politike sile«, kakor to vrednoti britanska zgodovinarica E. Barkerjeva.

V.

Italija je stopila v vojno, čeprav je imel v parlamentu večino nevtralec Giolitti; nasprotovali so ji tudi socialisti, Vatikan in široki sektorji vodilnega političnega razreda. Kmetje in delavci pa že tako niso mogli drugače kakor nasprotovati vojnemu spopadu, saj bi morali na svojih plečih nositi najhujše breme vojne, največ žrtvovati. Ko so se pogajali za londonski pakt, sploh niso sklicevali parlamenta. Italijanski vstop v vojno je bil torej vladni udar (Salandra in Sonnino) ob pomoči krone, se pravi kralja Emanuela III. Po poznejši uradni razlagi naj bi bila ta vojna nadaljevanje osvobodilnih vojn iz časov italijanskega risorgimenta, medtem ko je bila v resnici, imperialistična ekspanzija. Način, kako so takratni italijanski uradni krogi, natančneje, njihovi manjši del, stopili v prvo svetovno vojno, je v Italiji pomenil zameetek, ko se je začel razkrajati parlamentarni sistem; to se je po koncu vojne (s kratkim medobdobjem) tudi zgodilo.

Tako težke odločitve, kakor je izbira med mirom in vojno, kot sem že omenil, so bile namreč povsem osebne, brez podpore v narodu in ob nemoči širših slojev prebivalstva, da bi karkoli proti temu storile. Tudi nasprotovanje italijanske socialistične stranke ni bilo trdno in odločno in podobno kot njene evropske sestre tudi socialisti niso izpolnili svojih dolžnosti. Stranka je izpustila iz rok pobudo in odločitve o protestnem stavkovnem gibanju prepustila pokrajinskim vodstvom. Vse pa se je skrhalo ob tem, da je bila generalna konfederacija dela v rokah reformistov in da se je socialistično glasilo Avanti pitijsko opredelilo za defenzivno, v bistvu kapitalantsko stališče: »Pustimo buržoaziji, da konča svojo vojno.« Ne privoliti ne sabotirati, ostati ob strani in nevtralen je pomenilo nekolikanj več, kot so si upali francoski in nemški socialisti, a še to le v začetnem, trenutnem položaju.

Začetni boji na avstrijsko-italijanski fronti, če se omejimo na kratek prerez, niso prinesli pomembnejših uspehov niti eni niti drugi strani. Od 23. junija 1915 do 16. septembra 1916 se je zvrstilo kar šest bitk na Soči in v zadnji je uspelo (9. avgusta 1916) Italijanom zasesti Gorico. V Italiji so proslavljali: po petnajstih stoletjih zgodovine je povsem italijanska vojska (sestavljena samo iz italijanskih vojakov) premagala »v veliki bitki z veliko tujo evropsko silo«, kakor navaja citirani italijanski vojaški zgodovinar P. Pieri; to je dvignilo narodno moralo. Istega meseca se je vlada odločila poslati italijansko divizijo v Solun in naposled objavila tudi vojno Nemčiji (27. avgusta 1916).

Sledilo je spet »pozicijsko vojskovanje«. General L. Cadorna je pošiljal vojsko v frontalne napade ob Soči z izgubami, ki so se povzpele v stotisoče, ne da bi bil dosegel kak resnejši vojaški uspeh. Dobro leto po »goriški zmagi« je italijanska vojska doživela katastrofalni poraz 24. oktobra 1917 pri Kobaridu. Avstro-ogrske in nemške enote so popolnoma razbile italijansko fronto in zajele okoli tristo tisoč italijanskih vojakov ter ogromne količine vojnega materiala.

Avstro-ogrskim četam je poveljeval feldmaršal Svetozar Borojevič po rodu iz Like in je prej poveljeval do leta 1915 na karpatski in od takrat naprej na italijanski fronti. Avstro-ogrske čete, ki so bile v znatnem delu sestavljene iz enot, v katerih so bili avstro-ogrski Jugoslovani, so potisnile italijansko vojsko skoraj do praga Benetk in prodor so komaj ustavile vojaške sile Antante, ki so prišle na pomoč demoralizirani in razbiti italijan-

ski vojski. Zanimive so v zvezi s tem nekatere slovenske ocene, kot na primer S. Kranjca, da sta londonski pakt in italijanska vojna napoved postavila avstrijske Jugoslovane in zlasti Slovence pred nove težave. »Sedaj je šlo za našo zemljo,« tako piše (Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939), »in težko se je bilo navduševati za Antanto, ki je to zemljo prodajala Italijanom. Avstrijsko vojno vodstvo je to razpoloženje dobro izrabilo in poslalo skoraj vse slovenske in hrvatske čete na laško fronto, kjer so z največjim junaštvom zadrževale veliko močnejšega sovražnika na Soči. Tako je Antanta znova utrdila vezi, ki so Slovence vezale, na drugi strani pa povečala nezaupanje do Srbije kot italijanske zaveznice, pa tudi do Čehov, ki so si prizadevali za čim boljše zveze z Italijani. Tudi nabiranje dobrovoljcev je bilo zaradi tega zelo otežkočeno, saj so sedaj lahko mislili, da se bore za Italijo, če se bore za Antanto.

Italija seveda tudi ni zaupala Jugoslovanom, najmanj še Slovencem in Hrvatom. To so morali okusiti vsi, ki so prišli v laško ujetništvo, pa čeprav prostovoljno kot sovražniki Avstrije. Zaradi tega nezaupanja in pretirane previdnosti italijansko vojno vodstvo tudi ni znalo izkoristiti lepe prilike, ki mu jo je nudil Slovenec dr. Ljudevit Pivko. Ta je v svojem idealizmu septembra 1917 kot poveljnik bataljona z drugimi »carzanskimi zarotniki« Jugoslovani in Čehi pri Carzanu v južnih Tirolah odprl avstrijsko fronto Italijanom, ki pa niso daleč prišli; na srečo – lahko rečemo – kajti vsak večji vojaški uspeh na fronti bi bil njihove zahteve po našem ozemlju nevarno okrepil. Pivko je s svojimi tovariši razočaran prešel v Italijo, kjer so mu dovolili organizirati jugoslovanski dobrovoljski bataljon, sicer pa je Italija dobrovoljsko gibanje čimbolj ovirala; ni ji šlo namreč v račun, da bi svet vedel, da se tudi Slovenci in Hrvati bore zoper Avstrijo. Zlasti ni pustila iz taborišč tistih Slovencev in Hrvatov, ki so bili doma iz krajev, katere ji je obljubljal londonski pakt. Šele proti koncu vojne je dovolila Jugoslovanom več svobode v lastnih taboriščih in omogočila nekaj stotinam tudi prevoz na solunsko fronto.«

Vojaška katastrofa pri Kobaridu je vrgla vlado italijanskega ministrskega predsednika A. Salandre in umakniti se je moral tudi general Cadorna. Njega je nadomestil triumvirat Diaz-Giardino-Badoglio. Novi ministrski predsednik Vittorio E. Orlando je obdržal zunanega ministra Sonnina (tvorca londonskega pakta); to je pomenilo, da so ostale temeljne koncepcije italijanske zunanje politike nespremenjene. Razsežnost (tudi politična) poraza italijanske vojske pa je prisilila odgovorne rimske kroge, da so omejili nacionalistično gonjo v tisku in spremenili politično taktiko (ob nenadnem izražanju »prijateljskih razpoloženj do jugoslovanskih narodov« pod Avstrijo), da bi s tem seveda predvsem ublažili pritisk na fronti.

V Rimu so ustanovili »Comitato italiano per l'accordo fra i popoli soggetti all'Austria-Ungheria«. Ta je takoj navezal stike z Jugoslovanskim odborom v Londonu. Po daljših razgovorih med A. Trumbićem (predsednikom Jugoslovanskega odbora) in poslancem A. Torreom (predstavnikom italijanskega komiteja) so dosegli 7. marca 1918 v Londonu sporazum, ki glede odnosov med italijanskim in jugoslovanskim narodom med drugim določa, da je združitev in neodvisnost jugoslovanskega naroda življenjski interes Italije, kakor je izpopolnitev narodne enotnosti Italije življenjski interes jugoslovanskega naroda (člen 4). Pomembna je bila tudi določba (6. člen), da bosta oba naroda v interesu prihodnjih dobrih in iskrenih odnosov rešila posamezna ozemeljska sporna vprašanja na temelju narodnostnega

načela enega naroda, ki naj bi bile vključene v meje drugega naroda (člen 7), priznali in zagotovili spoštovanje njihovega jezika, njihove kulture in njihovih moralnih in ekonomskih interesov.

Sporazum so nato objavili v Rimu na kongresu podjarmljenih avstro-ogrskih narodov (10. aprila 1918), fronto pa zasuli s sporočili o sporazumu in rezultatih kongresa. Toda italijanska politika se ni spremenila. Trenutno manj napadalni in zmernejši glasovi v Rimu so bili, kot že omenjeno, le sprememba taktike v senci posledic kobariškega poraza. Ko P. Pieri komentira, navaja italijansko stališče, da sta ga obe strani različno razumeli: prvi kot potrditev načela narodnostne samoodločbe, drugi pa, kakor piše že v citirani knjigi, »na osnovi življenjskih interesov italijanske kraljevine«.

Sicer pa ni rimski pakt niti za »joto« prečistil, še manj pa rešil odnose med nami in Italijani, kakor to sodi Franko Potočnjak (Iz emigracije, Zagreb 1919). Po njegovem je bil ta lepobesedni dogovor delo dejavnikov, ki niso imeli moči in ni mogel vplivati na sklenjene pogodbe med posameznimi silami. Rimski sestanek je bil po njegovem le »razgovor ugodni«. V svoji drugi knjigi, ki je izšla leta 1925 (Kobne smjernice naše politike spram Italije) pa je njegova sodba še bolj izrecno negativna: s formulo, da bo Italija zrušila avstro-ogrsko monarhijo in na njenih razvalinah zgradila neodvisno in združeno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev, mi dejansko rešujemo to isto Italijo, »ki ni sposobna opraviti naloge, ki je stopila v vojno za šajlokovsko nagrado s privolitvijo, da svobodno kosa živo meso našega telesa. Namesto da bi ji pomagali ostati v tem desperatnem stanju in onemogočimo, da nas kosa, mi jo sami rešujemo in krepimo. Suvereno gremo prek njene izjave, da je ona začela vojno za Jadransko morje, in prek dejstva, da so z njenimi pretenzijami soglašali tudi zavezniki.«

VI.

Prva svetovna vojna je imela še dve »novi« posebnosti, in sicer značilnost totalne vojne, ki hudo prizadeva tudi civilno prebivalstvo, in drugo – veliko tehnično izpopolnitev vojaške oborožitve z uporabo letalstva in zlasti tankov. Te so prvi na zahodni (francoski) fronti uporabili Angleži, to pa je takrat bistveno vplivalo na potek vojne v korist sil Antante. Kot zanimivost naj še dodam, da je bila uporaba oklepnih vozil zasluga takratnega prvega lorda britanske admiralitete, Winstona Churchilla, saj mu je uspelo premagati pomisleke »okostenelih« poveljnikov kopenske vojske in doseči praktično uporabo te, za takratne razmere »revolucionarne tehnične novotarije«.

Splošno pa je bila vojaška morala centralnih sil takrat na veliki preizkušnji. Posebno v avstro-ogrskih dvornih in dobro informiranih političnih krogih se je po dveh letih vojskovanja začelo uveljavljati spoznanje, da Avstro-Ogrska ne more dobiti vojne. Po smrti cesarja Franca Jožefa (1916) je njegov naslednik cesar Karel nastopil s prožnejšimi pobudami tudi v zunanji politiki. Dotakratnega zunanjega ministra barona Buriana je nasledil bolj fleksibilen Czernin von Chudenitz; ta se je zavzel za sklenitev premirja na kompromisni podlagi, ki pa ne bi bistveneje okrnil ozemeljske razsežnosti Avstro-Ogrske in njene politične celovitosti. Delno so se tega začeli zavedati tudi v Nemčiji, vendar so bili takrat proti sklenitvi miru, kolikor to ne bi zajemalo ozemeljskega povečanja centralnih držav. Vrnitev

na predvojni status quo zanje, še zlasti za nemške militaristične vrhove, ni bila sprejemljiva.

Pobude iz decembra 1916 so se križale s pobudo ameriškega predsednika Wilsona, ki se je še takrat zavzemal za »mir brez zmage«. Antantne sile so januarja 1917 reagirale s predlogom, ki je kot pogoj za sklenitev miru, med drugim zahteval restavracijo in obnovo Belgije, Srbije in Črne Gore, umaknitev centralnih sil iz vseh ozemelj, ki so jih njihove vojske okupirale med vojno, reparacije za povzročeno škodo, vrnitev Alzacije in Lorene Franciji, osvoboditev Italijanov, Jugoslovanov in Romunov, takratnih podložnikov Avstro-Ogrske, osvoboditev narodov izpod turškega gospostva in izgon Turkov iz Carigrada. Centralni sili sta mir na taki podlagi zavrnila.

Bilo je še več pobud, med drugim tudi papeževa 15. avgusta 1917, ki naj bi olajšala razgovore v času, ko še nobena stran ni dosegla izrazite vojaške premoči. Spričo naklonjenosti Vatikana posebej do Avstro-Ogrske pa naj bi bil ta korak apostolskega sedeža pomagal centralnima silama, da »stabilizirajo« svoje vojaške in politične uspehe, preden bi se ameriški vojaški potencial pojavil na evropskem bojišču, kakor to med drugim vrednoti Đorđe Stanković (Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984). Sicer pa je bila še kopica »tajnih sondiranja« prek kanalov v Švici, Španiji, Švedski in drugod. Toda ti in drugi poizkusi so se izjalovili še zlasti zavoljo nasprotovanja takratne nemške generalitete (feldmaršala Hindenburg in Ludendorff, ki je bil v letih 1916–18 šef nemškega generalštaba).

Ko Janko Pleterški razmišlja o takratnih dilemah in v zvezi s tem o pričakovanih Slovencev glede razvoja po koncu vojne, piše med drugim (Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971): »Račun na odločilni vpliv mirovne konference na razrešitev jugoslovanskega vprašanja najdemo pri politikih vseh smeri. Po drugi strani pa je bilo jasno, da tudi obstanek monarhije v primeru miru, ki ne bi bil kapitulacija, še ne bi izključil revizije njenih državnih meja v korist Italije. Antantne, seveda tudi italijanske vladne izjave, ki so govorile o tem, da ni namen njihovega vojskovanja razbitje Avstro-Ogrske, so vedno poudarjale zagotovitev interesov in teritorialno povečanje Italije (in Srbije ter Črne Gore). Zato tudi tisti, ki so kakor Tuma, zagovarjali ali imeli v mislih, naj Slovenci rešitev neokrnjenosti svojega narodnostnega ozemlja in rešitev svojega narodnostnega vprašanja iščejo v okviru reformiranega državnega sklopa habsburške monarhije, nikakor niso mogli biti zatrdno prepričani, da do revizije meja v korist Italije in na škodo Slovencev in Hrvatov vendarle ne bo prišlo. Že spomin na to, da je Avstrija sama v letu 1915 ponujala neka svoja državna ozemlja Italiji za njeno nevtralnost, je moral navajati na misel, da je možno, da bi Avstrija za srečno rešitev iz vojne bila pripravljena tudi na teritorialne koncesije. Resnične varnosti pred italijanskim posegom na slovensko in hrvatsko ozemlje torej sporazumni mir (sklepale bi ga seveda države, ne pa socialistične stranke) pa naj bi bil splošen ali poseben, ni pomenil. Resnično varnost bi lahko pomenila samo revizija londonskega pakta in odstop Italije od teh ozemeljskih zahtev.

V letu 1917 je bilo nekaj dejstev, ki so lahko spodbujala upe pri slovenskih politikih, da bo londonski pakt v resnici ovržen. Predvsem je tukaj mogočni prodor gesla o pravici narodov do samoodločbe po februarški in zlasti še po oktobrski revoluciji, gesla, ki je postalo poglobitno

ideološko orožje Antante in ki ga je povzdignil tudi odločilni novi člen antantne zveze, Združene države Amerike, njihov predsednik Wilson. Prav Wilsonove znamenite točke januarja 1918, ki so sicer prezrle jugoslovansko vprašanje kot celoto in potrdile, da je namen združenih držav Amerike ohranitev Avstro-Ogrske, so bile izjava z antantne strani, ki je izključevala londonsko tajno pogodbo ne samo načelno, ampak tudi praktično s svojim zahtevkom, naj bi se ‚popravki meja Italije uveljavili vzdolž jasno spoznavnih narodnostnih črt‘.«

Vrnimo se za nekaj mesecev! Prelomnega pomena za nadaljnji razplet vojne je bila ameriška napoved vojne centralnim silam 6. aprila 1917. Nemško podmorniško razbojništvo je bilo formalno osrednji razlog, da so ZDA pretrgale tradicije Monrojeve doktrine (Amerika – Američanom, pretrgale izolacionistično »nevtralnost« ter posegle v evropske zadeve na strani sil Antante. Izid vojne je bil praktično s tem odločen. Nekaj časa se je še nadaljevala pozicijska vojna v strelskih jarkih, ki je na zahodnem bojišču terjala milijone nepotrebnih žrtev. Toda nemški vojaški stroj je začel pešati in vojna industrija ni bila več sposobna nadomestiti izgubljenega materiala na bojišču. Pomanjkanje in lakota širokih plasti civilnega prebivalstva je bila vedno hujša. Kljub zagrizeni trmoglavosti generalov je bila nemška militaristična sila prisiljena položiti orožje. Toda cena v človeških življenjih in materialnih dobrinah je bila izredno velika. Bilanca prve svetovne vojne je bila dotedaj najstrašnejša v vojaški zgodovini – nad deset milijonov ljudi je padlo na bojiščih, še enkrat več pa jih je pomrlo v zaledju zaradi lakote, bolezni in drugih nadlog vsesplošnega pomanjkanja.

Oktobra 1918 sta bili avstro-ogrška vojska in država že v popolnem razsulu. Vsi njeni »narodi« so se osamosvojili. Cesarska in kraljevska avstro-ogrška vlada je bila samo še na papirju, spomin in opomin preteklosti. Na njenem mestu je samostojno funkcionirala nova vlada Madžarske, Avstrije, češkoslovaški narodni svet, jugoslovanski in poljski narodni svet. Novoustanovljene države so pozvale svoje vojake, naj se vrnejo domov ali pa predajo orožje zaveznikom. Italijanska vojaška ofenziva, ki se je začela 24. oktobra in končala pri Vittorio Veneto 30. oktobra, je torej zadela že na razpadajočo avstrijsko vojsko; to se je končalo s sklenitvijo premirja 3. novembra 1918 v Villa Giusti. Papež je poskušal preprečiti to zadnje nepotrebno prelivanje krvi. Toda italijanski vojaški krogi in vlada so ostali gluhi – po kobariškem ponižanju so želeli »zmago«. Značilno je papeževo pismo avstrijskemu cesarju Karlu, ko mu je sporočil, da je bilo njegovo posredovanje brezuspešno. Tudi iz tega zadnjega papeževga pisma je vnovič razvidna njegova naklonjenost do dvojne monarhije, ki ni usahnila do konca izgubljene vojne.

In razplet na naših, slovenskih tleh? Dne 29. oktobra je Ljubljana slavila svoj praznik svobode z veliko manifestacijo na takratnem Kongresnem trgu, kjer so slovenski voditelji z balkona deželnega dvorca nazdravljali Jugoslaviji. S tem je bil prevrat na zunaj izvršen, obnavlja kronološko te dogodke citirani S. Kranjec (Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939), »toda ker nas je prehitel, na nadaljnje praktično delo nismo bili skoraj nič pripravljeni. Narodni svet je že 28. oktobra 1918 odredil za vse urade slovenski uradni jezik in organiziral po svojih podružnicah narodne straže, ki so morale predvsem razoroževati vračajoče se oddelke soške armade. V Ljubljani je odstavil in interniral nekaj vodilnih nemških uradnikov in dal zastražiti važnejša javna poslopja. Na pobudo dr. Brejca in dr. Izidorja Can-

karja so zastopniki slovenskih strank 31. oktobra sestavili Narodno vlado, ki je imela poleg predsednika še dvanajst »poverjenikov«. Za predsednika so izvolili Josipa Pogačnika, ker je imel kot načelnik brambnega odseka avstrijskega državnega zbora in polkovnik »mladostrelcev« dobro zveze z vojaškimi krogi, kar bi utegnilo koristiti pri ureditvi umika soške armade čez Slovenijo. Razen predsednika je pripadalo SLS še šest poverjenikov (dr. Janko Brejc za notranje zadeve, dr. Karel Verstovšek za prosveto, prelat Andrej Kalan za poljedelstvo, dr. Lovro Pogačnik za narodno obrambo, inž. Vladimir Remec za javna dela, dr. Anton Breclj za zdravstvo), pet poverjenikov je imela Narodno-napredna stranka (dr. Vekoslav Kukovec za finance, dr. Ivan Tavčar za prehrano, dr. Karel Triller za trgovino, dr. Pavel Pestotnik za promet, dr. Vladimir Ravnihar za pravosodje), poverjenik za socialno politiko pa je bil socialist Anton Kristan.

O tej sestavi je bilo obveščeno Narodno veče v Zagrebu, ki je ljubljansko vlado kot vrhovna državna oblast takoj potrdilo. Še isti večer je prevzela deželno upravo od zadnjega deželnega predsednika grofa Attemsa. Najvažnejše delo Narodne vlade je bila združitev vseh slovenskih pokrajin v eno upravno enoto. Izvršila se je naglo in brez vsakega ugovora, tako samo po sebi umeven je bil vsem Slovencem program zedinjene Slovenije, ki je bila sedaj prvič uresničena, žal le za kratek čas. Ravno tako sama po sebi umevna je bila upravna avtonomija Slovenije v okviru nove države; zato se je zdela prejšnja deželna avtonomna uprava poleg državne nepotrebna, zlasti ker izvenkranjska samoupravna središča (Gradec, Celovec) niso bila v območju Narodne vlade.«

Kako pa je bilo pri naših zahodnih sosedih po koncu vojnega spopada? Kraljevina Italija je začela vojno s povsem nezadostnim vojaškim in ekonomskim potencialom, pa tudi z zelo šibkim »moralnim zaledjem«, saj je bila večina prebivalstva proti vojni. Njena »zmaga« je bila glede na stotisoče žrtev pirova. Omenjene napovedi zmernejšega meščanskega politika G. Giolittija so se docela uresničile. Deželo so začeli kmalu pretresati hudi socialni nemiri. Komaj ustanovljena komunistična partija Italije je prevzela v svoje roke oblast tudi v večjih italijanskih mestih, tovarnah in na drugih področjih. V Bologni je celo nastal poizkus, da bi prisilno uvedli komunističen sistem dela in produkcije. Ko je Giolitti po koncu dobljene vojne spet prevzel predsedstvo vlade, je v večini primerov toleriral to stanje, čeprav si je prizadeval doseči »sodelovanje med delavci in delodajalci«.

Poizkuse delavcev, da bi v podjetjih začeli proizvodnjo na socialističnih načelih, je vlada v začetku dopuščala in jih ni poizkušala zatreti s policijsko represijo. Seveda je tako stanje povzročilo silen odpor aristokracije, predstavnikov kapitala, precej pa tudi tako imenovanega srednjega sloja. To je bil »humus«, na katerem je nekdanji socialist in pozneje intervencionist Benito Mussolini začel graditi svojo novo – fašistično stranko. Njegove metode so bile obilno izkoriščanje fizičnega nasilja (pogromi skvadrstov), pri tem pa sta bili seveda osrednji tarči komunistično in socialistično gibanje, ki se temu zaradi medsebojne razcepljenosti nista upirali, kakor bi se bili lahko.

VII.

Mirovna konferenca v Versaillesu (18. 1. 1919) se je začela v senci izredne popularnosti in prestiža ameriškega predsednika Thomasa Woo-

drowa Wilsona, ki ga je od vojne utrujena evropska javnost sprejela kot »apostola miru in odrešitelja«. Wilson je bil prepričan in iskreni glasnik novega časa in bojevnik za spremenjeno prakso v mednarodnih odnosih, ki bi jim bilo tuje militaristično nasilje, izvršena dejstva in podobna samovolja. Nasproti metodi »vladanja nad narodi« je zagovarjal narodno samoodločbo v skladu s svojimi 14. točkami, v katerih je obrazložil svoje poglede in koncepte; skratka, temelje, na katerih naj bi slonel trajnejši mir v Evropi in na svetu. V njegovih idejah je zares mogoče zaslediti kanček »ameriškega mesijanstva« po prvi svetovni vojni in delno, denimo tudi »egoizma«, da je prav Amerika poklicana bdeti nad poslanstvom za humanejši mir in svobodo po koncu morije v pravkar končani vojni. Na konferenci pa je kmalu prišel v navskrižja z osrednjimi politiki Antante, saj so bili to ljudje povsem drugačnih zgodovinskih, filozofskih in mentalnih izročil, ki jim je bilo tuje, če to posplošimo, sedanje ameriško mesijansko pionirstvo in ameriška vizija »novega sveta«. Razpoloženje odseva prisposoba Georgesa Benjamina Clemenceauja (zaradi njegove napadalne odločnosti so ga imenovali »tiger«), da je ameriški predsednik s svojimi 14. točkami zahtevnejši od gospoda Boga, ki je bil zadovoljen samo z 10. zapovedmi.

Konferenca se je po triumfalnem začetku kaj kmalu spremenila v nekakšno »diplomatsko zaroto« starega kova in tako pokopala številna upanja tistih, ki so se navduševali nad demokratičnostjo in vizionarstvom programa ameriškega predsednika. Njegov program so namreč postopoma oskubli, pohabili. Wilsonova zamisel Društva narodov se je postopoma spreminjala v organizem, podoben slabotnemu novorojenčku, za katerega se ni vedelo »ali bo umrlo ali bo preživelo« (prisposoba H. G. Wellsa). Ameriškemu predsedniku je sicer uspelo rešiti nekaj svojih načel in stališč, vendar se je njegova zamisel, ki mu je bila najbolj pri srcu, Društvo narodov, kot jamstvo kolektivne varnosti in svetovni politični in moralni arbiter že v nastanku in zlasti v kasnejših letih postopoma spreminjalo v nekakšen »svetovni govornilni oder«, dokler ga ni pokopal napadalen nacističen in fašističen režim.

Na pariški mirovni konferenci (1919, 1920) so velike sile vse pomembnejše zadeve rezervirale zase, meritorne sklepe pa je lahko sprejemalo le telo, ki je bilo sestavljeno izključno od najvišjih predstavnikov ZDA, Anglije, Francije, Italije in Japonske. V začetku je bil odločilni organ konference Svet desetorice, vendar so že 24. marca 1919 ustanovili poseben organ peterice, ki je imela vse v svojih rokah. Praktično pa je to bil Svet štirih, ker so japonski predstavniki sodelovali le takrat, kadar so bila na dnevnem redu vprašanja neposrednega interesa za njegovo deželo. Svet štirih je torej sprejemal sklepe, usodne za Svet. Seje so potekale strogo tajno in Vrhovni svet je sprejemal končne sklepe, ne da bi bil sporočal vsebine svojih sej javnosti, pa tudi ne drugim delegacijam, udeležencem mirovne konference. Plenum konference je bil bolj protokolaren, ceremonialen sestanek, ki naj bi bil na zunaj demonstriral složno zmagovito koalicijo.

Delegacija kraljevine SHS, ugotavlja Andrej Mitrović (Jugoslavija na konferenci mira 1919–1920, Beograd 1969), »je bila odstranjena od mize, za katero so odločali, in ni dobivala službenih sporočil pri razvoju vprašanj, ki so jo zanimala, in ni imela neposrednih možnosti, da bi bila vplivala na konferenco. Jugoslovanska delegacija je edino lahko analizirala pomanjkljive novice, ki so se včasih prebile skozi trdno zaprta vrata Vrhovnega sveta, da pričakuje vabilo za zaslišanje in da poskuša po posrednih poteh

vsaj kolikor toliko vplivati.« Male države so kaj kmalu potisnili na obrobje konference, saj je bila »četverica« dejansko vsemogočna. Že ta pristop ponazarja, da na versajski konferenci ni bilo ne duha ne sluha o kakšni enakopravnosti med »velikimi« in »malimi«.

Na temelju določb o premirju je dobila Italija mandat za okupacijo naših krajev, pri tem pa je demarkacijska črta potekala enako kakor linija londonskega pakta. Na našem območju je ta ločnica potekala po črti Kepa, Peč, Jalovec, Triglav, Porezen, Blegoš čez Poljansko dolino, med Vrhniko in Logatcem, Bička gora, Črni vrh na Hrvaškem, Kvarnerski zaliv. Čeprav naj bi bila ta okupacija le začasna, se je Italija vedla kakor pravi gospodar in jasno manifestirala svojo namero, da se ne bo zlahka od tod umaknila. Prva naloga, ki je torej čakala slovensko vlado, je bil umik polmilijonske soške armade, ki so ga izvedli prek slovenskega ozemlja. »Po zaslugi dobre organizacije prometa (povzemam po citiranem Zborniku) in požrtvovalnosti slovenskih železničarjev so bile v štirinajstih dneh te vojaške množice brez večjih nezgod odpravljene v zaledje. Toda za njimi je previdno prihajala italijanska armada in v imenu Antante zasedala slovensko zemljo. Premirje, ki ga je vrhovno poveljstvo avstro-ogrske armade 3. novembra sklenilo z Italijo kot zastopnico Antante, je namreč prepuščalo Italiji vse v londonskem paktu ji obljubljeno ozemlje. Na severu proti republiki Avstriji pa sploh ni bila določena nobena demarkacijska črta, ker nova Država SHS mednarodno še ni bila priznana in je veljala le za del premagane Avstro-Ogrske monarhije. Tu bi bili morali sami z mečem potegniti mejo, kot je to napravil general Maister, ki je zbral precejšnje število slovenskih vojakov, se 1. novembra polastil Maribora in zasedel mejo na Štajerskem. Na Koroškem takih mož ni bilo, Narodna vlada pa ni imela moči, da bi bila izvedla mobilizacijo, kot je tudi Narodno večje ni moglo.

Vojaki so bili utrujeni in siti vojskovanja, mnogi sploh sovražni vsaki avtoriteti in disciplini. Se najbolj zanesljive vojake je dobila Narodna vlada v nekaj stotinah srbskih ujetnikov, ki so se na povratku domov ustavili v Ljubljani in pod vodstvom podpolkovnika Švabića vršili varnostno službo. Ti Srbi so napravili vtis, kot da je srbska vojska od solunske fronte prodrla že v Slovenijo, čemur so se Italijani zelo začudili in se na Švabićevo zahtevo umaknili z Vrhnike, ki so jo bili pravkar zasedli. Sicer pa Narodno večje ni moglo drugega, kot da je pošiljalo protestne izjave zoper italijansko okupacijo antantnim vladam in poveljstvom, kar je ostalo seveda brez praktičnega uspeha.«

Ker nova kraljevina SHS še ni bila priznana, so na pariško mirovno konferenco povabili uradno samo Srbijo; to je omogočilo Italiji, da še naprej ohranja fikcijo o obstoju Monarhije. Medtem ko so predstavniki Poljske in Češkoslovaške sedeli kot zmagovalci s posvetovalnim glasom med zavezniki na konferenci in so se tudi njihove dežele imele za zavezniške, a nje za zmagovalce, so Jugoslovane bivše Monarhije šteli za premagane sovražnike, njihove dežele pa za »sovražno območje«. Srbska vlada je namreč v prvi svetovni vojni (vrednotenje B. Krizmana) v nasprotju z Jugoslovanskim odborom, ki je bil radikalnejši, imela dve rešitvi: veliko in malo. Pašićeva vlada se je, odstopaje od krfske deklaracije, pred koncem vojne vse bolj nagibala k mali rešitvi, da bi bila Srbija tisti dejavnik, ki osvobaja in zedinjuje. Zato Pašić ni privolil, kakor je bil to primer s češkoslovaškim Svetom Masaryka in Beneša, da bi bil odbor postal pred Zavezniki predstavnik južnih Slovanov Monarhije. Zastopal je in izvajal politiko postopno-

sti v širjenju, zvest taktiki, da najprej priključi Srbiji tista južnoslovenska ozemlja monarhije, ki jih je štel za srbska. Šele nato pa bi se pogovarjali s Hrvati in Slovenci. Pri tem naj bi jim prepustili, ali se združijo s Srbijo ali ne. Zaradi tega takšno stališče glede vprašanja prostovoljcev; zaradi tega tako vztrajno in uspešno nasprotovanje prizadevanju odbora; zaradi tega vrhovno poveljstvo tako ravna in si prizadeva, da čimprej zasede »srbsko cono«. Posledica tega je bila, da so postali Italijani z okupacijo »beati possidentes« našega ozemlja, kar so vsestransko izkoriščali ves čas pogajanj za razmejitev.

In slovenska verzija o vsem tem? »Ob teh usodnih nasprotjih med Jugoslovanskim odborom in srbsko vlado (citiram po Zborniku) naši politiki doma seveda niso mogli vedeti. Ko so dr. Korošec, dr. Žerjav in dr. Čingrija 26. oktobra prišli v Ženevo, so povabili na sestanek Pašića in Trumbića. Ta je še 27. oktobra rotil Pašića, naj dovoli priznanje avstrijskih Jugoslovanov, ker bodo sicer Italijani zasedli njihovo ozemlje in jim zaplenili vojno in trgovsko mornarico. Pašić na to sploh ni odgovoril, pač pa je na pritisk srbske opozicije in pod vtisom prevrata v Zagrebu sprejel v vlado njene zastopnike. Dr. Trumbića je Korošec na njegovo željo poblastil, da zastopa Narodno veče pri pogajanjih o premirju, in mu poslal načrt pogojev za premirje, ki ga je izročil tudi angleški in francoski vladi.

Po tem načrtu naj bi zavezniki priznali jugoslovansko državo pod vlado Narodnega veča v Zagrebu in ji prepustili vse po Jugoslovanih naseljeno ozemlje, ono ozemlje, ki je sporno z Italijani, naj bi pa zasedle ameriške ali angleške čete. Oboje je poslal Korošec preko srbskega poslanštva v Bernu, toda načrt pogojev se je izgubil, pooblastilo pa je prejel Trumbić prepozno. Ko sta Pašić in Trumbić z nekaterimi srbskimi opozicionalnimi poslanci oziroma člani Jugoslovanskega odbora prišla v Ženevo, so se začela posvetovanja z dr. Korošcem in tovariši. Šlo je za to, da se na vsak način ustvari skupno zastopstvo vseh Jugoslovanov in doseže mednarodno priznanje. Ker so tudi Francozi in Angleži silili k odločitvi, je Pašić uradno priznal Narodno veče kot zakonito vlado bivših avstro-ogrskih Jugoslovanov in Trumbića za njegovega zastopnika. Nato so sklenili ustanoviti skupno vlado 12 ministrov, katerih polovico bi imenovala srbska vlada, polovico pa Narodno veče in ki bi vodili posle do končnoveljavne ustave. Toda srbski ministri na Krfu, predvsem Protić, tega ženevskega pakta niso potrdili, češ da pomeni nezaupnico in žalitev za Srbijo, in so odstopili. Za novo srbsko vlado ženevski sporazum ni bil obvezen, tako se je ta dvoumna politika nadaljevala ves november 1918 in naš narod je bil v najusodnejšem času brez primerne zastopstva.«

Spričo prej omenjenih okoliščin se je naša delegacija imenovala »Delegacija SHS pri mirovni konferenci v Parizu«. Njen predsednik je bil Nikola Pašić, drugi člani pa so bili: Ante Trumbić, ki je postal zunanji minister v prvi vladi nove države, Milenko Vesnić, srbski poslanik v Parizu (kasnejši predsednik jugoslovanske vlade) in Ivan Žolger, bivši slovenski minister v dunajski vladi. Zadnja dva sta se pri uradnih nastopih menjavala, ker so državi SHS uradno priznali samo tri delegate. Med slovenskimi izvedenci, ki so pomagali delegaciji, so bili za Primorsko bivši tržaški poslanec Otokar Rybař, za Koroško Lambert Ehrlich, za Štajersko Fran Kovačič in za Prekmurje Matija Slavič. Pri deželni vladi v Ljubljani so ustanovili posebni oddelek, ki ga je vodil Vodopivec in je zbiral ter pripravljaval informativno gradivo za delegacijo. Naši delegaciji, še posebej Slovincem, je v Parizu

močno škodilo, da je bil zunanji svet o nas zelo pomanjkljivo ali pa sploh nič informiran. Italijani so izkoriščali tudi dejstvo, da je bil delegat I. Žolger prej avstrijski minister. Sicer pa je italijanska propaganda Slovence in Hrvate skušala (sredstev ravno ni izbirala) predstaviti kot »sovražnike Antante«.

VIII.

Že v začetku pariške mirovne konference se je razvilo jadransko vprašanje oziroma zahodne meje nove jugoslovanske države v zapleten mednarodni problem, ker so ZDA in njen predsednik W. Wilson zastopali stališče, da imajo narodi pravico do samoodločbe. Wilson je menil, da je bil londonski pakt le zasebni dogovor med Italijo, Francijo in Anglijo ter da je takrat, ko so sklepali to pogodbo, obstajala še vedno vojaško močna Avstro-Ogrska in je bilo treba spričo tega zagotoviti novemu zavezniku, Italiji, tudi strateška mejna jamstva. Zdaj (1919) pa Avstro-Ogrske ni več in bo novi evropski red, ki ga bo jamčilo Društvo narodov, nudil Italiji popolno varnost; zavoljo tega bo treba italijanske meje spremeniti predvsem na osnovi jasno izraženih narodnostnih značilnosti. Sicer pa so ameriški predstavniki med mirovnimi pogajanjmi nekajkrat opozorili, da se ne štejejo obvezani načelno glede tajnih pogodb, katerih obstoj jim ni bil znan. Količkor povzamemo, je ameriški predsednik v začetku (po prihodu v Evropo) zagovarjal stališče, da bi morala biti zahodna meja med Jugoslavijo in Italijo na Soči. Ko so njegovo stališče, spodbijali, da je Trst italijansko mesto, je Wilson odgovoril, »da o pripadnosti kakšnega mesta ne odloča število njegovega prebivalstva, marveč ozemlje, na katerem je; Trst pa ni na italijanskem ozemlju, ampak na slovenskem«. Pri tem je pripomnil, »da živi v New Yorku več Italijanov kakor v katerem koli italijanskem mestu, vendar,« je dodal Wilson, »ne boste našli Italijana, ki bi prisvajal New York za Italijo.«

Kasneje pa je ameriška delegacija v Parizu privolila v mejno črto, ki bi razen Dalmacije in Reke, puščala Jugoslaviji samo ozek pas vzhodne Istre do reke Raše. Po tem prvem Wilsonovem načrtu, ki se ni kasneje bistveno dosti spremenil, bi Italija dobila 6680 km² novega ozemlja, na katerem živi 345 tisoč Italijanov in 570 tisoč Jugoslovanov, medtem ko bi v Jugoslaviji ostalo le 75 tisoč Italijanov. Anglija in Francija sta formalno »soglašali« z Wilsonovimi izhodišči glede osnov, na katerih naj bi potekali mirovni pogovori, vendar pa sta glede londonskega pakta še zlasti italijanskim partnerjem zagotavljali, da se štejeta obvezani s svojimi podpisi na tej »sramotni pogodbi«, kakor jo je označil indijski predsednik J. Nehru. Med pogovori za novo jugoslovansko-italijansko razmejitev sta Clemenceau in Lloyd George večkrat zagrozila predstavnikom SHS, da bodo, kolikor se bodo upirali njihovim predlogom, dovolili Italijanom, da integralno uresniči jo ozemeljske določbe iz londonskega pakta.

Že prvi dnevi po avstro-ogrskem razsulu so po kratkem intermezzu med rimskim kongresom pokazali, da uradna Italija ne samo ni odstopila od ozemeljske razširitve po londonskem paktu, temveč je dodala še novo zahtevo po priključitvi Reke, pri tem pa se je sklicevala na italijansko etnično večino v tem jadranskem pristanišču. »Vprašanje Jadrana je kapitalno vprašanje za Italijo,« je pisal 6. decembra 1918 Sonninin organ *Corriere d'Italia*, »za katero je imela vojna dva cilja: izpolnitev narodne

enotnosti in osvojitve pravičnih in varnih meja na Alpah in na Jadranskem morju. Italija ne bo nikoli v resnici svobodna in varna, dokler ne bo gospodarica Jadrana. Kako je torej moč sprejeti na tem morju jugoslovanski kondominij, ki bi ustvaril isti položaj, zaradi katerega smo stopili v vojno. Avstrija ali Jugoslavija – za nas je to eno in isto«.

Politiki S. Sonnina so manjkali evropski okviri. Ni bila celo dovolj antiavstrijska, da bi bila zrušila monarhijo, bila pa je v nasprotju z izročilom risorgimenta odločno protijugoslovanska. Sonnino je imel po Kobaridu, vrednoti P. Alatri, priložnost pridobiti avstrijske Slovence na rimskem sestanku, vendar pa sta prevladali njegovo otopelo nasprotovanje in Orlandova neodločnost. Mentaliteta italijanskih uradnih krogov, s katero je Italija stopila v vojno, je označena z londonskim paktom, temu pa je ostala zvesta vse do konca vojne in po njej.

Italijanska delegacija je nastopila v Versaillesu z maksimalnimi zahtevami (italijanski memorandum 17. februarja 1919) in je zahtevala razmejitev na osnovi londonskega pakta in povrh tega, kot smo že prej omenili, še Reko, pa mejo na Snežniku. Povezala je tržaško z reškim vprašanjem, da lahko Reka v italijanskih rokah šele učinkovito »izpopolni program protinemške obrambe Jadrana«. Italijanska argumentacija se je opirala na naslednje: prvič, na rekompencacije, ki jih je Italiji zagotavljal londonski pakt, drugič, na nujnost strateško popolne italijanske vzhodne meje, ki bi potekala po razvodnicah in alpskih grebenih, tretjič, na prispevek v vojni, in četrtič, na italijanske zgodovinske pravice do teh področij.

Osnova vsega pa je bil seveda londonski pakt. Na vse poizkuse vplivanja, piše C. Sforza, je Sonnino ostal gluhi in trmasti ponavljal: zahtevam izpolnitev moje pogodbe. Tittoni, ki je za njim prevzel resor zunanega ministrstva, se je pritoževal, da jih je Sonnino prikoval na nekaj sten na Jadranskem morju, pozabil pa je na vse drugo, kar je nekaj vredno. Sforzova ocena, da je bila tragedija povojnih državnikov v tem, da se, vrženi v novi svet, niso mogli osvoboditi zastarelih idej in starih strasti. To popolnoma velja za italijanske državnike in diplomacije.

IX.

V memorandumu, ki ga je delegacija SHS predložila mirovni konferenci glede razmejitve z Italijo, je bistvena dosledna uveljavitev etničnega načela oziroma meje, ki naj bi potekala vzdolž nekdanje avstrijsko-italijanske meje in nato na zahod. To bi zajemalo območje z beneškimi Slovenci, ki so po *Annuario statistico Italiano* iz leta 1914 šteli 56.944 pripadnikov. Ustno je te zahteve pred Svetom desetih 18. februarja 1919 obrazložil Ante Trumbić; ta se je med drugim zavzel za priključitev Gorice in Trsta, ki pripadata slovenskemu oziroma jugoslovanskemu zaledju, medtem ko je obala od Pule do Spiča na vzhodu etnično jugoslovanska, razen italijanskega življa v Reki in Zadru. Trumbić je poudaril, da temeljijo jugoslovanske ozemeljske zahteve na načelu narodnosti in pravici narodne samoodločbe.

Jugoslovanska delegacija je tudi ugovarjala, da bi Italija v zadevi naše zahodne meje sodelovala v Svetu četvorice in bila tako sodnik v lastni stvari. Že 11. februarja 1919 je bila naša delegacija ponudila razsodbo v sporu z Italijo predsedniku Wilsonu, to pa so seveda Italijani odbili. Ko je

Wilson sredi februarja odpotoval za mesec dni domov v Ameriko, so Italijani ta čas dobili na svojo stran Clemenceauja. Sprejeli so njegovo stališče, da se Avstrija ne sme združiti z Nemčijo. Tega se je namreč Clemenceau najbolj bal, zato se ni upiral italijanskim zahtevam. Primorsko smo s tem pravzaprav že izgubili. Dobra dva meseca po pobudi z arbitražo je delegacija SHS (16. aprila 1919) predložila, da bi potegnili mejo z Italijo na osnovi plebiscita, torej neposrednega referendumu prizadetega prebivalstva na spornih območjih, pri tem pa je delegacija SHS še posebej izrazila upanje, da bo italijanska stran po tem raje sprejela, ker je tako demokratično reševanje tudi nadaljevanje njenih lastnih političnih tradicij.

Zdaj je vnovič v »jadransko vprašanje« posegel ameriški predsednik in 24. aprila 1919 poslal vsem delegacijam in časopisju noto, v kateri je kategorično zavrgel londonski pakt. Wilson je nasprotoval, da bi Italija priključila Reko in Dalmacijo, in označil naravno mejo Italije kot črto, ki poteka po grebenu Alp do skrajne točke istrskega polotoka. S tem je skušal posredovati v prid prizadevanjem naše delegacije, da bi dosegli kolikor toliko pravično rešitev mejnega vprašanja. Kljub temu pa je tudi ta zamisel (črta na Raši) prepuščala Italiji na Goriškem, Primorskem, v zahodni in srednji Istri desettisoče naših rojakov, da o izgubi Trsta in Gorice sploh ne govorimo; te naše zahteve so padle v vodo že v začetku pogajanj. Natančneje naj bi od Primorske novi državi SHS prisodili ilirskobistriški, postojnski in idrijski okraj.

Po tej zasnovi, ki se tudi pozneje ni bistveno spremenila, bi priključila Italija 6680 km² novega ozemlja, na katerem je takrat živelo okoli 365 tisoč Italijanov, 570 tisoč Slovencev in Hrvatov, medtem ko naj bi ostalo v kraljevini SHS le 75 tisoč Italijanov. Italijanska stran je seveda ta predlog zavrnila in spet zahtevala ozemeljsko izpolnitev londonskega pakta. Italijanska delegacija je v znamenje protesta celo zapustila konferenco in se vrnila v Rim. Ko pa so Italijani sprevideli, da od te »demonstracije« ne bo posebne koristi, so se že čez nekaj tednov mirno in tiho vrnili ter nadaljevali pogajanja. Sklenili so mir z Nemčijo (28. junija 1919) in s tem je mirovna konferenca izpolnila svojo poglobitveno nalogo. Ameriški predsednik se je vrnil domov in »jadransko vprašanje« je ostalo še naprej odprto. Vmes pa je nacionalistični pesnik D'Annunzio s svojimi legionarji (12. septembra 1919) zasedel Reko in razglasil »njeno priključitev k Italiji«. Reško akcijo so pripravili drugi (ocena Carla Sforze) in se ji je D'Annunzio samo v zadnjem trenutku priključil. Že tako hromeče razpoloženje pa je ta poteza (že čisto po fašističnem scenariju) še poslabšala.

Vmes so se (posebej opozarjam, da se glede mirovnih pogajanj dotikam le nekaterih temeljnih značilnosti) prvič uradno srečali najvišji italijanski in jugoslovanski predstavniki, in sicer 9. januarja 1920, ko sta se sestala predsednik italijanske vlade Francesco Nitti in zunanji minister SHS A. Trumbić. K temu je treba dodati, da je že od julija 1919 potekalo nekaj tajnih razgovorov, vendar je šlo za neuradne sestanke drugorazrednih jugoslovanskih in italijanskih osebnosti. Sestanek Nitti-Trumbić pa pomeni začetek neposrednih jugoslovansko-italijanskih posvetovanj, ki so kasneje po več neuspešnih poizkusih pripeljali do rapalskega sporazuma 12. novembra 1920. Stališče nove države v tem diplomatskem dogovoru je bilo že zaradi politike veselj dovolj težko, še poslabšalo pa se je, ker jugoslovanski predstavniki niso bili medsebojno enotni in niso imeli jasno opredeljenega skupnega programa akcije.

Delegacija je bila glede jadranskega vprašanja razdeljena v dve skupini: jadransko in kontinentalno. Prvi sta pripadala Trumbić in Smodlaka, v drugi pa so bili Bošković, Vesnić in Pašić. Žolger in Ribač sta bila sicer zunaj skupin, vendar sta bila glede jadranskega vprašanja bližja prvi. Jadranska skupina je štela svoje vprašanje za najpomembnejše, medtem ko kontinentalna kvečjemu za enakopravno drugim problemom. Hegemonistični centralizem (koncept, da je Jugoslavija le povečana Srbija), ki so ga skušali novi državi oktroirati nekateri beograjski krogi, je kvarno vplival ne samo na notranji položaj (nedemokratski politični sistem, nacionalna nasprotja, zaostrena gospodarska in socialna problematika), marveč je to enako hromilo tudi jugoslovansko zunanjo politiko. Posledica vsega tega je bila, da niso v pogajanjih za zahodno mejo izkoristili tudi priložnosti, saj bi bili verjetno lahko dosegli boljše pogoje, kot so jih pozneje v Rapallu.

Na tej stopnji pogajanj je bil vsekakor pomembnejši francosko-angleški predlog 13. januarja 1920, po katerem naj bi bili Reka in Zadar svobodni državi ob jamstvu Društva narodov; Reka bi imela na zahodu zvezo z italijansko Istro, železnica Šent Peter–Reka bi ostala Jugoslaviji, medtem ko bi otoke Lošinj, Pelagruž in Vis priključili k Italiji, vendar bi morali biti vsi jadranski otoki demilitarizirani. Dalmatinski Italijani bi lahko optirali za Italijo, ne da bi se izselili; v Albaniji pa bi pripadel severni del do Drima Jugoslaviji, drugo pa bi bilo v italijanski upravi. Delegacija SHS je bila nekaterim pripravljena sprejeti ta predlog (zahtevala je spremembe v statutu Reke in Zadra in priključitev Visa Jugoslaviji). Italija je to zamisel rešitve zavrnila. Francija in Anglija sta nato 20. januarja 1920 z ultimativnim pritiskom terjala, da bi delegacija SHS sprejela predlog z dne 14. januarja brez kakršnihkoli sprememb. Če naši delegati ne bodo za to privolili, naj bi uresničili ozemeljske določbe londonskega pakta.

V naši delegaciji niso bili enotni, edino Pašić je sodil, naj bi ga sprejeli, in pri tem iztržili kako koncesijo. Vmešal pa se je Wilson in protestiral (20. januarja 1920), da so njega izločili pri reševanju jadranskega vprašanja. Anglija in Francija sta nato predlog umaknili in prepustili rešitev bilateralnim razgovorom med SHS in Italijo. Zvrstilo se je še nekaj sestankov med državniki obeh strani, vendar niso našli osnove za sporazum.

V Rimu je vnovič postal predsednik italijanske vlade G. Giolitti, zunanji minister pa mladi Carlo Sforza; v kraljevini SHS je bil takrat na vladnem krmilu Milenko Vesnić, medtem ko je A. Trumbić ostal zunanji minister. Nov italijanski ministrski predsednik se je odločil za predah; to je pojasnjeval v svojih Spominih, da je vprašanje vzhodnih meja nekoliko kompromitiral Nitti s svojimi neuspešnimi razgovori. To je bila po Giolittijevi sodbi srečna okolnost, ker je Italija v teh razgovorih zahtevala, vendar ni dobila mejne črte, ki bi ustrezala naravni meji.

Giolitti se je bal posledic tega. Zato je skozi nekaj mesecev pretrgal stike z beograjsko vlado, da bi v jugoslovanski prestolnici razumeli, da se morebitni novi razgovori ne morejo jemati kot podaljševanje prejšnjih, ampak takih, ko se bo začelo vse znova. Julija meseca 1920 se je Trumbić prvič sestal s Sforzo; ta mu je med drugim zagotovil, da bi nova vlada »znala ceniti koristne posledice morebitnega neposrednega jugoslovansko-italijanskega mejnega sporazuma«. Pozneje je Sforza poslal v Beograd še G. Volpija, da bi pripravil teren za neposredne razgovore. Italijanska vlada je v teh prizadevanjih za neposredni dogovor uživala popolno podporo Francije in Anglije. Kakor navaja takratni ministrski predsednik Giolitti,

»je britanski ministrski predsednik Lloyd George izjavil italijanskemu ambasadorju v Londonu, da bi on, kolikor razgovori ne uspejo, takoj okupiral vse tisto, kar želi Italija zadržati, a ostalo bi evakuiral«. Še tik pred odhodom iz Beograda so pritisnili na jugoslovansko delegacijo z depešo, da bo lahko Italija svobodno razpolagala z ozemlji, ki jih ji priznava londonska pogodba, če ne bi sklenili sporazuma.

V Beogradu pa se je pod predsedstvom takratnega regenta Aleksandra sestel kronski svet (povzemam po Jugoslovanskem diplomatskem arhivu – naprej skrajšano JDA) in sprejel zelo pomirljive instrukcije za našo delegacijo, ki naj bi se pogajala z Italijani v Rapallu. Na to »pomirljivost« je nedvomno vplival slab notranji položaj nove države (gibanje hrvatskih separatistov, ki so ga podpihovali italijanski vojaški krogi in grožnje madžarskih iredentistov). Pogovori v Rapallu so trajali le dva dni (11. in 12. novembra 1920). V jugoslovanski delegaciji so bili predsednik vlade Vesnić, zunanji minister Trumbić in finančni minister Stojanović. Razpoloženje na razgovorih je bilo nervozno.

Občutke naše delegacije je prikazal v nekaterih pogledih Trumbić v govoru v Splitu (5. 12. 1920), ko je med drugim dejal, da je bil to čas odločitve in odgovornosti, hkrati pa tudi čas notranje, duševne krize. Odločiti se je bilo treba: ali sprejeti ali zavrniti, tretjega izhoda ni bilo. Jasno nam je tudi bilo, da bo rešitev izzvala narodno ogorčenje in smo se zavedali, da s tem odstopamo velike in življenjske dele našega naroda sosedni kraljevini, »da si je Italija zagotovila dominanten položaj v Kvarnerju in da ji je uspelo premakniti svojo oblast na vzhodno obalo Jadrana – v Zadar in Lastovo.« Tudi italijanski zunanji minister Sforza o tem sestanku piše, da so se jugoslovanski predstavniki dolgo upirali italijanskim zahtevam, ker jim je bilo težko odstopiti pol milijona Slovencev in Hrvatov, čeprav sem jim govoril, (tako Sforza), »da nismo mi krivi, ker so se znašli na naši strani Alp«.

Delegati SHS so bili osupli zaradi italijanskega predloga, ko so zahtevali mejo na Snežniku in še prek črte londonskega pakta tudi Postojnsko kotlino. Reka naj bi bila svobodna država, povezana z italijanskim državnim ozemljem, toda brez nadzorstva Društva narodov. Po dvodnevnih razgovorih so sicer na italijanski strani nekoliko popustili (Italija se je odrekla luki Baroš in demilitarizaciji obale). Dodati pa velja, da delegacija SHS očitno ni dovolj trdno vztrajala glede Zadra.

Giolitti, takratni predsednik italijanske vlade, je namreč sodil, da zavoljo Zadra ni potrebno prekinjati razgovorov. Sforza pa je sporočil naši delegaciji prav nasprotno. Jugoslovanska delegacija je naposled kapitulirala in sprejela tudi »italijansko enklavo« – Zadar. Dejanski potek pogajanj v Rapallu je v nasprotju s kasnejšim Sforzovim zagotavljanjem, »da noben mednarodni sestanek tik po vojni ni bil bolj prisrčen in iskren« ter s splošno tezo, ki ima še danes dosti zagovornikov v italijanskem zgodovinskoispolju, da je bil rapalski dogovor »demokratsko sklenjeni sporazum med neposredno prizadetima državama«.

Z rapalsko pogodbo (12. novembra 1920) je Italija priznala obstoj kraljevine SHS. Po težavnih pogajanjih so se sporazumeli o naslednji razmejitveni črti: Peč, Jalovec, Triglav, Možic, Porezen, Blegoš med Davčo in Novaki, Hotedršica, Planina, Javorniki nad Cerknico, Bička gora, Snežnik, Kastav, vzhodno od Matuljev, morje. Italija je dobila še mesto (enklavo) Zadar in otoke Cres, Lošinj, Srakane, Unije, Lastovo in Palagružo. Reka

naj bi bila za »večne čase« svobodna in neodvisna država. Podpisali so tudi protihabsburško konvencijo.

Značilno pri tem pa je, če to namenoma še enkrat ponovimo, da je bila rapalska razmejitev na Slovenskem narodnostnem območju bistveno bolj neugodna celo v primerjavi s črto londonskega pakta, ker je Italiji prek te linije zagotovila Trbiž, Postojno in Snežnik. In še drugi vidik: pol milijona Slovencev in Hrvatov je ostalo zunaj državnega okvira matične dežele, in to brez slehernih jamstev za njihovo narodnostno ohranitev in nemoteni razvoj. Takratni predsednik vlade Giolitti se je glede tega v italijanskem parlamentu omejil le na trditev, »da obstaja splošna konvencija, ki zavezuje vse narode spoštovati pravice manjšin. Predstavnikom SHS pa se tako ni zdelo potrebno načenjati tega vprašanja, saj oni poznajo tradicijo in lojalnost italijanskega naroda do ostalih narodov«. Slovenski narod je bil torej po tej razmejitvi vnovič in še usodnejše razkosan, kot je to ugotovil Edvard Kardelj. Žrtvovani Primorci pa so rapalsko pogodbo občutili kot veliko razočaranje, da so jih izdali vsi – matična država in ožja domovina.

* * *

Ob koncu teh esejističnih beležk* iz naše novejšje diplomatsko-politične zgodovine bi se ustavil le pri enem samcatem vidiku. Podčrtal bi rad dejstvo: ko smo se Slovenci mukoma otresali avstro-ogrskega varuštva in hkrati postavljali okope proti novemu, še hujšemu sovražniku – nacionalističnemu pohlepu zahodnega sosedu po naši zemlji, smo bili (kljub vsem križem in zadregam) vendarle že takrat subjekt, ki je (so)odločal o svoji državnosti in narodni prihodnosti. Mnoge tragične zablode komaj minulega razdoblja, pa tudi današnjega vsakdanjika, bi bili namreč preprečili (če posplošim), kolikor bi bili potegnili ustrezen nauk tudi iz tega našega prvega diplomatskega boja za zahodno mejo, ko bi bili vsi (mi in drugi) iskreno, brez zadnjih namer spoštovali nedotakljivost narodnega načela in s tem neodtujljivo pravico vseh, tudi tistih najmanjših in zato tudi najbolj šibkih, do narodne samoodločbe, do dejansko svobodne izbire lastne poti in usode.

(April 1989)

* Ker gre za poljudnostrokovno, deskriptivno pisanje, nisem teksta obremenjeval, kolikor je bilo to le mogoče, s podrobnejšimi navajanjem literature, virov in torej opustil »aparatus«, ki je sicer v navadi.

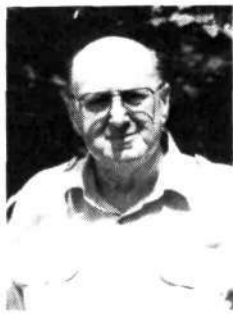
kati njegovemu izvirnemu vpogledu v zgodovino (npr. ob inventivni obravnavi grške matematike) in zasluge za razvoj družbene teorije, čeprav so se profesionalni krogi dolgo zgražali zaradi njegovih neortodoksnih (dodajmo: interdisciplinarnih) metodoloških prijemov. Poudarja pa tudi, da je bil Spengler v Nemčiji svojega časa vedno bolj izoliran, še posebno po kritiki nacionalsocialistov, ki so ga odklonili, čeprav so bile zanje nekatere Spenglerjeve teze sprejemljive (kot so bile sprejemljive tudi nekatere ideje J. M. Keynsa in jih je celo uporabil v ekonomski politiki H. Schacht). To, kar za nacizem prav zagotovo ni bilo sprejemljivo, je bila njegova odprta privrženost nekaterim vrednotam stare ruske kulture, prepričanost o možnosti potrjevanja »druge religioznosti« na teh koreninah, na globokem spoštovanju Dostojevskega. Do univerzitetne katedre ni prišel pred prihodom nacionalsocialistov na oblast, odklonil pa je katedro, ki so mu jo ti ponudili. Z lahko dozo ironije dodaja komentator Spenglerjevega dela Northrop Frye v časopisu Ameriške akademije znanosti in umetnosti: »vse to je vendar zadostovalo, da ga pustijo umreti v postelji«³ (v l. 1936). Grozot nacizma Spengler ni doživel, čeprav jih je napovedoval.

Ljubljana, november 1989

1918 in jadransko vprašanje

(tretji del)*

(Rapallo in fašizem – Prelomnice in nekatera vrednotenja)

Dr. Janko
Jeri

X.**

Rapallo ni rešil reške krize; le še bolj je razvnel maksimalistično zasnovane nacionalistične izključnosti. Z D'Annunzijem so simpatizirali tudi nekateri vplivni vojaški krogi, ki so zamerili vladi, da v Parizu ni znala prodreti z italijanskimi zahtevami; to je dalo njegovemu podvigu razsežnosti, ki so presegale mejno vprašanje, kot to vrednoti E. Caviglia, (*Il conflitto di Fiume*, Milano, 1948). Sicer pa je bila igra okoli te arditske pustolovščine značilna, saj je vsebovala tudi dosti »uradne dvojnosti«. Trajala je kar tri leta: na volitvah za konstituanto neodvisne reške države so zmagali (aprila 1921) avtonomisti, ki so dobili osem tisoč glasov, medtem ko jih Nacionalni blok – nacionalisti niso zbrali niti tri tisoč. Toda vnovična arditska intervencija, skupaj z nacionalistično usmerjenimi sopotniki, ki so vnovič vdrli na Reko, je izvršila udar in vodja avtonomične večine R. Zanella je bil prisiljen zapustiti mesto. Rimska vlada se je pod pritiskom evropskega javnega mnenja morala zganiti in je zagoto-

³ Daedalus: Pregled klasikov dvajsetega stoletja, zima 1973. vol. 103, št. 1.

* Ta in naslednji zapis sta vsebinsko nadaljevanje in sestavljata celoto z esejema, ki sta bila objavljena v SODOBNOSTI št. 5 in 6–7 1989.

** Tudi poglavja si sledijo v skladu s to celovito zasnovno.

vila, da bo napravila na Reki red in izpolnila svoje obveznosti iz rapalske pogodbe. Legionarji so morali zapustiti pristanišče Baroš in postopoma je nastala atmosfera, ko je začasna vlada Zanelle lahko nadaljevala delo. Toda nacionalisti še niso položili orožja in fašisti iz Trsta so na ukaz Giunte uprizorili še tretji udar proti zakoniti vladi. Sledila je vendarle resnejša intervencija rimske vlade (Bonomi); italijanski vojaški krogi pa so zaupali civilno upravo Depolliju in s tem je bila zadeva opravljena.

Ustavimo se za trenutek pri takratnem italijanskem notranjem položaju. Za splošno ravnovesje italijanskih političnih sil je bila med drugim zelo pomembna ustanovitev Ljudske stranke (Partito popolare) duhovnika in sociologa L. Sturze (1919), ko so se ideološko katoliško usmerjene italijanske množice odločilneje pojavile na italijanski politični sceni. Že na parlamentarnih volitvah (povzemam po F. Chabod, *L'Italia contemporanea*, Torino 1961) je Ljudska stranka istega leta uspela poslati v parlament sto poslancev. Za primerjavo naj navedem, da so imeli takrat socialisti (uradna stranka) 156 sedežev v skupščini. To pomeni, da se je režim starih vladnih večin, kakor je to bilo za časa Giolittija, za vedno končal. Nemogoče je bilo sestaviti vlado, ki ne bi upoštevala Ljudske stranke. Spremembe v volilnem sistemu niso bile docela v prid preobrazbi starega parlamentarnega sistema. Leta 1919 so namreč vpeljali proporcionalni sistem, ki je zmanjševal pomen kandidatove osebnosti in se je zaradi tega povečal pomen stranke kot organizacije. Volilna bitka se je spremenila v spopad med strankami. Stare parlamentarne skupine torej niso bile več sposobne, da se obdržijo na oblasti, kolikor se ne bi pred tem sporazumele z Ljudsko stranko ali s socialisti. Posledica tega je bila, da se je samo v razdobju treh let (od 1919 do 1922) zvrstilo kar pet različnih vlad.

In mednarodne razmere? Ena izmed hujših napak zahodnih sil je bila tudi v tem, da je zarisala relativno trdno ločnico glede načela narodnostne samoodločbe; to je na drugi strani spodbujalo tudi nacionalizme, ki so v primerjavi s konstruktivnim načelom narodnosti delovali razdiralno in proti vrednotam pomladi narodov v devetnajstem stoletju. Pojma nacionalnosti in imperializma se zdaj pogostokrat prekrivata; to vse je ustvarjalo plodna tla za nove revizionizme, tudi versajskega sistema po koncu prve svetovne vojne. K nemškemu revizionizmu sta se kmalu priključili še Madžarska in Italija in obdobje »Locarna« je bila vedno bolj na majavih temeljih. V Locarnu so se namreč (1925) dogovorili glede jamstva takratnih meja (status quo) in za mirno reševanje morebitnih sporov. Napaka v politiki zahodnih sil je tudi bila, da je dokaj ostro razmejila notranjo od zunanje politike. Posledica tega je bila, da se je vedno več držav, ki so doslej imele kolikor toliko demokratične parlamentarne režime, začelo nagibati k bolj totalitarnim sistemom. To se je zgodilo v Italiji 1922, v Španiji leto dni pozneje, na Poljskem 1926, isto leto v Litvi, v Jugoslaviji 1929, v Avstriji in Nemčiji 1933, v Bolgariji 1934, v Grčiji 1936 in v Romuniji 1938. Francija in Anglija sta te spremembe spremljali z indiferentnostjo in nista upoštevali zgodovinskega dejstva, da lahko le demokratični režimi ohranijo mir, politično in socialno stabilnost. Ob tem pa velja opozoriti, da se tradicionalne evropske demokracije niso znale po prvi svetovni vojni izogniti ostrejšim notranjim cepitvam in polarizacijam med »demokratičnimi« konservativci in naprednejše usmerjenim »sredinskim« strankam, na primer Massarykovega tipa do tistih, ki niso povsem zavračale nekaterih dotakratnih marksističnih spoznanj.

Vse te značilnosti in premiki so seveda vsaj posredno vplivali tudi na takratne jugoslovansko-italijanske odnose. Novi šef italijanske vlade, B. Mussolini, še na večer pred pohodom na Rim (oktobra 1922) sploh ni imel zunanje političnega programa; tudi sam je bil brez izkušenj, če izvzamemo nekaj novinarskih člankov iz inozemstva, ki jih je napisal kot poseben dopisnik. Glede nove jugoslovanske države pa je omahoval (v začetku seveda) med ekstremnejšo, nacionalistično usmerjenostjo, ki so jo od njega terjali nacionalistični skrajneži v stranki in zmernejšo politiko »nadaljevanja Rapalla«, ki jo je zagovarjal predvsem generalni tajnik v zunanjem ministertvu S. Contarini. Slednji je tudi odstopil, ko je Mussolini (1926) povsem opustil »filozofijo Rapalla«, kakor si jo je zamišljal C. Sforza. Glede odnosov z vzhodno jadransko sosedo je Mussolini v začetku kazal spravljiv obraz in celo izjavljal, da se ne čuti obvezanega glede izjav o Rapallu in drugem, ki jih je dajal, ko je bil še v opoziciji. Njegov namen je bil, da se z najmanjšimi možnimi pretresi vključi v mednarodno politiko in ne komplicira položaja, kakor o njegovi takratni usmerjenosti sodi R. Guariglia (Ricordi, Napoli 1950). V takem razpoloženju so potekali pogovori v S. Margheriti, do katerih je prišlo tudi na pobudo francoske in britanske diplomacije. Oktobra 1922 so podpisali več konvencij za izvedbo rapalskega dogovora, glede meje pri Zadru (okraj in otoki so pripadli Jugoslaviji) in najpomembnejše – dogovorili so se o umaknitvi italijanskih zasedbenih čet iz Dalmacije (italijanska stran je sprejela te sporazume z zakonom februarja 1923). Po dveh letih diplomatskih in političnih manevrov in poizkusom »izigravanja« rapalske obveznosti, se je zdaj zdelo, da je uradna Italija vendarle pripravljena napraviti konec zavlačevanju in dvoumnostim. To je vsaj nekoliko okrepilo upanje v Beogradu, da bo naposled uredila odnose z italijansko sosedo.

XI.

Jugoslovansko-italijanski odnosi pa so bili obremenjeni še z eno hipoteko: jugoslovansko javno mnenje je bilo ogorčeno zavoljo ravnanja italijanskih oblasti s hrvatsko in slovensko manjšino na odstopljenih območjih Julijske krajine. Zagotovila o korektnem ravnanju in spoštovanju manjšinskih pravic se niso izpolnila. Naj se omejim le na nekatera. Italijanski vojaški guverner Julijske krajine Petitti di Roretto je takrat v javnem razglasu obljubil, da bo Italija med drugim zagotovila etnično našemu življu iste pravice kot vsem drugim državljanom in da jim bo dala »celo več šol v njihovem jeziku, kakor so jih imeli pod Avstrijo«. Senator T. Tittoni je v poslanski zbornici oktobra 1919 zagotavljal, »da je Italiji sleherna misel tlačenja in raznarodovanja absolutno tuja in da bodo spoštovali jezik in kulturne institucije drugih narodnosti«. Predsednik vlade F. Nitti pa je napovedal, da se bo italijanska vlada držala širokosrčne in svobodomiselnne politike glede jezika, institucij in ekonomskih interesov svojih novih državljanov. Italijanski kralj pa je v prestolnem govoru decembra 1919 dejal, da pomenijo novo priključena ozemlja za Italijo nove probleme. »Naše svobodoljubne tradicije,« kot je izjavil, »nam bodo pokazale smernice, kako naj rešimo ta vprašanja ob najskrbnejšem varovanju lokalnih institucij, samouprave in lokalnih šeg.« Zunanji minister C. Sforza pa je po odobritvi rapalske pogodbe zagotavljal »Slovcem najširšo svobodo jezika in kulture«. Na isti seji parlamenta pa poslanec L. Luzzati prebral resolucijo, da bodo

narodne manjšine, ki so ostale zunaj svojih matičnih držav, »deležne v Italiji iskrenih jamstev za kar najsvobodnejšo gojitev lastnega jezika in kulture«. Tudi Italija je glasovala za resolucijo, ki so jo sprejeli na plenumu Lige narodov septembra 1922 in ki med drugim izraža upanje, da bodo tudi tiste države, ki nasproti Lige narodov niso vezane po pravni obligaciji (povzemam po S. Lapajne, Pravna podlaga za zaščito naših manjšin v Italiji, Naša doba, št. 1. marec 1930), držale v ravnanju s svojimi plemenskimi, verskimi in jezikovnimi manjšinami vsaj iste mere pravičnosti in tolerance, ki jo zahtevajo pogodbe in stalna praksa v svetu.

Zgodilo se je namreč nasprotno: raznarodovalni pritisk proti avtohtonemu slovenskemu in hrvatskemu življu se je začel že med italijanskimi parlamentarnimi režimi, ki tudi niso preprečili nacionalistično-skvadrističnega terorja. Naj omenim le požig Narodnega doma v Trstu (julija 1920), ta ognjeni krst tržaškega fašija, čemer je sledil požig Narodnega doma v Pulju, razdejanje tiskarne Edinost v Trstu (vse leta 1920), pa razdejanje vasi Mačkovoje, požig Narodnega doma pri Sv. Ivanu v Trstu, pa v Rojanu in srbske čitalnice v Trstu, če se omejim le na nekatere nasilnosti leta 1921. Fašisti so izkoriščali v svoj prid bojazen »pred slovansko nevarnostjo«, zakoreninjeno med meščanskimi krogi in se skušali v javnosti predstaviti kot »edini branilci italijanskih interesov« v obmejnem območju. Tako se je v Julijski krajini oblikovala, kakor navaja E. Apih (Julijski prostor v obdobju med razpadom Avstro-Ogrske in izbruhom druge svetovne vojne, Trst 1941–47, Koper 1988), široka protimarksistična in antislovenska fronta. Kdor je soglašal z nacionalizmom (vojaški štabi in uradi, liberalni nacionalni tisk, kapital in intelektualci, ki so bili občutljivi za te ideologije in mite), je prav kmalu pristal tudi na fašizem. Demokratične stranke pa so postopoma prenehale biti nosilke političnega boja. »Mejaški fašizem je treba uokviriti v zgodovinsko realnost režima (tako Apih v citiranem delu), ki je bil vzpostavljen v Italiji; treba ga je gledati kot pojav, ki ni lokalnega pomena, marveč označuje celotni fašizem v razsežnostih, ki niso le nacionalno-vojaške in politično-propagandistične, marveč tudi kot pomemben element odnosov med fašizmom in italijansko družbo, skratka, kot enega vrhov v tezi o državi kot moči. Ta teorija ni bila potrjena le v obmejnih conah, marveč tudi v Rimu; njena vsebina je seveda daleč od tega, da bi imela fascinanten pomen, kakršnega je imela na primer teorija meje v ameriški zgodovini: tu meja ni neznano, ki bi ga bilo šele treba spoznati in zavzeti, marveč je periferija, kjer konvergirajo interesi vlad, vojaških poveljstev, teoretikov nacionalističnega imperializma in ekonomskih skupin nacionalnih razsežnosti. Tudi na tej politični platformi je prišlo v Julijski krajini tako do abdikacije kot do konsenza zmernih sil z novo desnico, ki je znala s silo znova vzpostaviti socialni mir; v tem taboru je imel svojo pozicijo tudi velik del tržaškega podjetniškega sloja, ki je težil k imperialistični funkciji mesta. Premise politike italianizacije etničnih manjšin pa so bile centralizem, nacionalizem in hotenje po moči.« Zanimiva je tudi Apihova ugotovitev, da je bil druga nosilna struktura fašističnega režima ekonomski nacionalizem, pri tem pa je imel Trst še posebno funkcijo kot oporišče za italijansko gospodarsko in politično sčasoma vedno bolj nasilno penetracijo proti Vzhodu in seveda na balkansko območje. V tem okviru ne bi vnovič ponavljal še drugih dejstev o skrajno brutalni asimilacijski politiki v obdobju med dvema vojnama, pravem jezikovno-kulturnem genocidu nad Slovenci in Hrvati. Bila je to bedasta in okrutna pobuda, »ki je šla sčasoma

na slabše in slabše tako v sredstvih kot v ciljih, o katerih je dobro, da so Italijani prav posebno poučeni«, kakor resumira tržaški zgodovinar italijanske narodnosti F. Cusin.

Prav je, da se še nekoliko pomudimo ob splošnem fenomenu fašizma in njegove geneze. Fašizem je bil najprej mestno gibanje in se je šele nato razširil v provinco in na vaška območja. Rekrutiral se je predvsem iz vrst malega meščanstva in je imel veliko pristašev med bivšimi oficirji, študenti in sloji, ki so se čutili nacionalno ponižani (teza o »pohabljeni zmagi«), pri tem pa so se sklicevali na zavlačevanja mirovne konference, na usodo vzhodnih meja in trdili, da dejansko zelo velike italijanske človeške žrtve med prvo svetovno vojno niso bile za zeleno mizo enakovredno in ustrezno upoštevane. Rojstvu fašizma so botrovali strah, nezadovoljstvo in splošno pomanjkanje. Sicer pa je fašizem kompleksen pojav, ki ga ni mogoče pojasniti s preprosto formulo. To ni le gibanje predstavnikov velikega kapitala in agrarnih mogotcev, saj je v svojih vrstah fašizem združeval kar precej delavcev in kmetov. Kakor sodi citirani F. Chabod, ni mogoče vrednotiti fašizma s starimi merili. Fašistična načela niso imela namreč ničesar skupnega z metodami, ki so do takrat urejala »politično igro«. Fašizem se je poživljal na zakonitost in na gesla o svobodi, zaščiti parlamenta in na vse druge atribute nekdanje liberalne države. Vse to mu je bilo tuje in je uporabljal star »instrumentarij« le takrat, kadar mu je to taktično ustrezalo. Režim je torej predstavljal nekakšen »novum« in tragedija za razvoj italijanske družbe po prvi svetovni vojni je bila, da tega tudi preizkušeni politiki (Giolitti) niso pravočasno spregledali. Nekoliko je streznilo kroge tradicionalnih italijanskih meščanskih strank, ko so fašisti ubili socialističnega poslanca G. Mateottija (1924); to je fašizem precej moralno diskreditiralo, izoliralo in prispevalo k oživitvi opozicije, ki so jo predstavljali Amendola, Turatti, Treves, Modigliani in drugi. Tako sta popolnoma prekinila stike, kakor meni Chabod, dva svetova, »svet svobode in svet fašizma«.

XII.

»Duce« je bil po značaju kompleksen in protisloven človek. Na zunaj je rad paradiral (v glavnem v uniformi) in skušal na razne načine kazati dinamičnost, vendar se je za to pozersko fasado v starorimskem slogu skrival človek s prozaičnimi reakcijami »malega buržuja«, kot ga je portretiral P. Monelli. Sicer pa je s svojim pitoreskno obarvanim oratorstvom magnetično vplival na plebejske italijanske množice. Pa ne samo nanje: dokaj močni so bili glasovi v njegov prid tudi iz inozemstva predvsem s strani evropskih konservativcev. Nekateri v anglosaksonskem svetu so mu zapeli prave hvalnice in kovali v zvezde dejstvo, da je fašizem v Italiji uvedel red, da se vlaki natančno držijo voznega reda in ni stavkovnih pretresov. Fašizem naj bi bil torej vsaj v teh pogledih prava blagodat za Italijo. Celo papež Pij XI. je po lateranskih sporazumih (1929) označil Mussolinija za človeka, ki ga je poslala »božja previdnost«. Ob tem majhen odmik: duhovništvo ni podprlo pohoda na Rim, vendar se je Cerkev hitro prilagodila novemu položaju. Tudi katoličani so sprejeli Mussolinijevo vlado. Vodja Ljudske stranke Sturzo je reagiral podobno kot pred njim Giolitti: »Poskušajmo sodelovati!« Vendar je duce že nekaj dni za tem vrgel pristaše Ljudske stranke iz vlade. Sicer pa je bila Mussolinijeva nehvaležnost pregovorna. Ni imel zaupnih prijateljev z izjemo brata Arnalda.

Te njegove značajske lastnosti so delno prišle do veljave tudi v njegovih diplomatskih potezah, za katere so bile pogostokrat značilni nagli preobrati, s katerimi je skušal šokirati svoje sobesednike, pa tudi nasprotnike. Kljub temu da se je zavzel za ratifikacijo margheritskih konvencij, je v parlamentu opozarjal, »da pogodbe niso večne, nepopravljive« (Scritti e discorsi, volume terzo, Milano 1939). Italijanski zgodovinar G. Salvemini je komentiral te izjave in med drugim zapisal, da je hotel z njimi Mussolini dati razumeti, da bo pogodba zavržena, brž ko se bo za to ponudila priložnost (Mussolini diplomatico, Bari 1952). Sicer pa so ducejeve dvoezne izjave (kot se je to ponavljalo tudi pozneje) pomenile samo kratek premor, ko je komaj leto kasneje (junija 1923) grozil v Benetkah Jugoslaviji, »da Italija ne bo pozabila svojih čakajočih bratov (misli je pri tem na tiste v Reki – op. pisca), pa naj bodo onstran gora ali morja. Če bo treba, jim bo Italija pomagala tudi s silo« (isti vir, kot smo ga citirali prej). Mussolini je namreč splošno sodil, da že dozorevajo razmere, ko lahko preide od besed k dejanjem. Incident na albansko-grški meji (s člani komisije Italije za določitev albanske meje) je italijanska vlada izkoristila kot povod za italijansko vojaško okupacijo Krfa (avgusta 1923) in se je umaknil šele po britanskem ultimatu, in to isti dan (septembra 1923), ko naj bi dali v prodajo nove italijanske poštne znamke s sliko Krfa. Ko so ga tako okrcali, kakor sodi Salvemini, je nujno potreboval kak uspeh, da bi dvignil svoj prestiž pred pričakajočimi množicami. Reško vprašanje pa je bilo za kaj takega kot nalašč. Že julija 1923 je italijanski ministrski predsednik predložil jugoslovanski vladi revizijo rapalske pogodbe, ki naj bi bila v tem, da bi Reko priključili k Italiji, Jugoslavija pa naj bi za kompenzacijo dokončno dobila pristanišče Baroš in Delto, kar ji je sicer že priznaval tajni dodatek k rapalskemu dogovoru.

Po takem razpletu so tudi jugoslovanski politični krogi kmalu spregledali, da je Mussolini štel trenutno rešitev jadranskega vprašanja kot nekaj začasnega in da je dejansko nameraval nadaljevati (kljub ratifikaciji omenjenih margheritskih konvencij) z agresivnejšo politiko. Ko je marca 1923 začela delo mešana komisija, se je že v začetku spoprijela s »starimi težavami«: italijanski predstavniki niso privolili v evakuacijo pristanišča Baroš, kolikor jugoslovanski predstavniki ne bi pristali na ustanovitev skupnega konzorcija (Italija, Reka, Jugoslavija) za upravo celotnega pristanišča. Zaman so se jugoslovanski delegati sklicevali, da takega telesa ne predvideva rapalska pogodba niti kasnejše margheritske konvencije. Rim pa je trdoglavo vztrajal, medtem ko Beograd ni videl resnejšega razloga, da bi kakorkoli popuščal glede stvari, ki so bile že obojestransko in formalno sprejete. Delo komisije se je končalo in zadeva je bila prestavljena na stranski tir. Julija 1923 pa je Mussolini ultimativneje posredoval in zahteval jugoslovansko privolitev za italijansko aneksijo Reke. Kolikor bi beograjska vlada v to privolila, bi Italija bila pripravljena cedirati Baroš in Delto. V tem položaju so poskušali v Beogradu z zavlačevanjem pridobiti čas. S stališča mednarodnega prava je bil sicer položaj kraljevine SHS močan, vendar se niti ena izmed velikih sil ni hotela obvezati, da bi »Italiji vsilila spoštovanje obveznosti, ki jih je slednja sama sprejela«. Tudi splošne mednarodne razmere v Evropi niso šle na roko Jugoslaviji in zdelo se je, da je »takratni trenutek« neugoden za kakršnekoli nove spore z Italijo. Tega ni spremenila niti že omenjena italijanska »trenutna« zasedba Krfa, čeprav je to pomenilo flagrantno kršitev pakta Lige narodov. Liga narodov je bila

v tisti situaciji nemočna in beograjska vlada ni videla dejanskih možnosti, da bi učinkoviteje parirala italijanski pritisk. Mussolini pa je še naprej grozil. »Skrajni čas je, da bi si bili balkanski narodi že na čistem s tem, da Italijo ne gre podcenjevati,« kakor je razmišljal v razgovoru z dopisnikom londonškega časnika Daily Mail (septembra 1923). Kljub takemu splošnemu razpoloženju pa Beograd ni bil takrat pripravljen na umik. Jugoslovanska vlada se je obrnila na svojo francosko in britansko zaveznico in se pritožila zaradi samovoljnih italijanskih zahtev hkrati z namenom, da vendarle vso zadevo predloži Ligi narodov. Pariz in London pa sta to energično odsvetovala in prepričevala beograjsko vlado, da bi bilo bolje sporno zadevo urediti neposredno z Italijo. To pa je praktično pomenilo in o tem so si bili v Beogradu na čistem, da bi tako popuščanje pomenilo »prostovoljno privoliti« v italijanske zahteve.

Takratni jugoslovanski predsednik vlade N. Pašić je ostal trmast: osebno se je septembra 1923 napotil v Pariz, da bi pristojnim razložil, tudi predsedniku francoske republike, jugoslovansko stališče. Toda pot je bila zaman, saj je imela francoska zaveznica takrat dovolj lastnih skrbi in se ni hotela resneje »vmešati« v jadransko vprašanje. Tudi Velika Britanija ni videla možnosti, da bi se preprečila priključitev Reke k Italiji, čeprav bi bila s tem očitno kršena rapalska pogodba. Ponovila se je stara in znana igra: Jugoslavija je ostala osamljena. Ni mogla niti pomisliti zlasti zaradi notranjega položaja, da bi za obrambo svojih pravic uporabila kaka resnejša sredstva. Razlog pa ni bil samo »hrvaško vprašanje«, marveč nedvoumno sovražno izražen odnos madžarske in bolgarske sosedo do naše države. Vlada Cankova po umoru Stambolinskega ni niti prikrivala svojih revanšističnih načrtov do Jugoslavije. Madžarski nacionalisti, zastrupljeni z arhaično ideologijo »tisočletne ogrske države«, pa so tudi menili, da bi bilo treba jugoslovansko-italijanski spor obrniti v svoj prid in kaj uloviti za »madžarsko stvar«. Jugoslaviji ni preostalo ničesar drugega (ni si mogla privoščiti »spopada« na treh frontah) in je morala popuščati. Kot zadnjo možnost je Pašić skušal operacionacionalizirati arbitražo predsednika švicarske konfederacije, kakor je bilo to predvideno z rapalsko pogodbo; a so seveda vse to v Rimu zavrnilo in vztrajali pri starih, ultimativno intoniranih stališčih.

XIII.

Jugoslovanska diplomacija je sedaj napravila nagel preobrat in vlada je povezala reško vprašanje s sklenitvijo prijateljskega pakta z Italijo. Pozneje je bilo okoli tega ravnanja v predvojni jugoslovanski diplomaciji precej govora, vendar pa je bilo večinsko mnenje, da takratni zunanji in še zlasti notranji položaj v državi ni omogočal drugačnega izhoda iz te jugoslovansko-italijanske zaostritve. Kralj Aleksander, ki je imel zadnjo besedo v takratni jugoslovanski zunanji politiki, pa je pošredoval rimski vladi stališče, da je njegova želja, kolikor bodo uredili gospodarska vprašanja, povezana z odstopom Reke Italiji, navezati z zahodno jadransko sosedo odnose »najboljšega sosedstva in prijateljstva«. Italijanski diplomatski zgodovinar E. di Nolfo (Mussolini e la politica estera italiana, Padova 1960) med drugim navaja, da je kralj Aleksander aktivno sodeloval pri izmenjavi idej in bil bolj kot njegovi ministri naklonjen prijateljskemu dogovoru z Italijo. Zagovarjal je namreč koncept, da je prihodnost Jugoslavije v eks-

panziji proti Egejskemu morju in ne v smeri Istre. Jugoslovansko-italijanski razgovori so se začeli oktobra 1923 in italijanska vlada je takoj obnovila svoje prejšnje predloge (priključitev Reke k Italiji in priključitev Baroša in Delte k Jugoslaviji ob manjši korekturi meje pri Drenovi ter sklenitev politične in trgovinske pogodbe). Zunanji minister Ninčić je med razgovori razen Baroša in Delte zahteval večji popravek meje, desno obalo Rječine, najem reškega pristanišča za 99 let, mednarodni režim za reški kolodvor, zaščito pravic jugoslovanske manjšine na Reki in Lastovu z bližnjimi otoki. Rim je privolil v razpravo glede manjše mejne korekture, ni pa sprejel odstopa vasi Drenove in desne obale Rječine, še manj pa je bil pripravljen pogovarjati se o Lastovu. Naposled so se sporazumeli o ukinitvi Svobodne reške države in priključitvi njenega ozemlja k Italiji. Jugoslavija pa bi dobila suverenost nad Barošem in Delto; s predvideno korekturo meje pri Reki naj bi cesta iz Reke v Kastav potekala po jugoslovanskem ozemlju. Poleg tega so predvideli najem reškega bazena »Thaon di Revel« za obdobje petdesetih let, jugoslovanska manjšina na Reki naj bi uživala iste pravice kot italijanska v Dalmaciji, medtem ko naj bi bil reški kolodvor pod mešano italijansko-jugoslovansko upravo. Pogovarjali so se tudi širše o bodočih jugoslovansko-italijanskih trgovinskih odnosih, medtem ko pa so bili v največji tajnosti vodeni razgovori glede političnega sporazuma, za katerega, kot sem že omenil, se je tako zavzemal kralj Aleksander kot njegov glavni pobudnik. Načrt te pogodbe je odnesel v Rim italijanski poslanik v Beogradu Bodrero in Mussolini ga je sprejel skoraj brez sprememb (vnesel je le nekaj manjših korektur). Kralj Aleksander je bil optimist: »V Italiji, pa tudi v Jugoslaviji se morda dovolj ne zavedamo, do kakšnega zgodovinskega akta je prišlo te dni; razumeli pa ga bodo prihodnji rodovi«.

Rimske pogodbe (z jugoslovanske strani sta jih podpisala Pašić in Ninčić, z italijanske pa sam Mussolini) so vsebovale Pogodbo o prijateljstvu in pristrčnem sodelovanju z Dopolnilnim protokolom; dalje Sporazum o Reki z dopolnilnimi konvencijami, dogovore o carinah, najemu bazena »Thaon di Revel« s strani Jugoslavije, ureditev mednarodnega režima reškega pristanišča, kakor tudi dopolnilne izjave predsednika vlade Mussolinija o zavodu sv. Jeronima v Rimu, o pravoslavniških cerkvenih skupnostih in o zamenjavi avstrijskih kron slovenskih in hrvatskih zadrug v Julijski krajini. Januarja 1924 podpisani Pakt o prijateljstvu in pristrčnem sodelovanju naj bi veljal pet let, pri tem je posebej zanimiv 3. člen, ki je predvidel, da v primeru mednarodnih zapletov, ko bi obe strani menili, da so njihuni skupni interesi ogroženi ali da bi lahko bili, obveznost, da se bosta obe strani sporazumeli glede ukrepov, ki bi jih bilo treba skupno storiti za njuno zaščito (Rimske pogodbe so objavile Službene novine Kraljevine SHS, br. 65-XI od 20. marta 1924). Ob ratifikaciji rimskih pogodb v italijanskem parlamentu je Mussolini med drugim ugotavljal, da je bila Reka doslej ovira za neposredne zveze Italije s prostranim Podonavjem in da je zdaj Italiji odprta pot na Vzhod, ker so na Zahodu državne narodne formacije že opredeljene. »Pot mirne ekspanzije Italije gre v Orient« (Jutro, 23. februarja 1924). Še istega leta sta Italija in Jugoslavija julija 1924 podpisali pogodbo o trgovini in navigaciji, avgusta 1924 konzularno konvencijo in se sporazumeli, da bosta septembra nadaljevali pogajanja še o drugih odprtih vprašanih med obema državama.

Po podpisu teh pogodb se je kralj Aleksander ukvarjal z načrti, da bi se dogovorili o temeljnih dolgoročnejšega sodelovanja z Italijo. Namesto petih

let si je želel prijateljsko pogodbo z jadransko sosedo za obdobje tridesetih let. Pogoji za to pa naj bi bilo definitivno priznanje meja iz rapalske in rimskih pogodb; pripravljen je bil priznati Italiji dosežene ekonomske pozicije v Albaniji (o albanskem vprašanju bo še govor), želel si je tudi krepitve gospodarskega sodelovanja z Italijo, pri tem pa ni izključeval tudi sklenitve carinske unije in kar je še posebej zanimivo – ni izključeval sklenitev celo vojaškega sporazuma z Italijo o skupni obrambi Jadrana in severnih meja od morebitnega pritiska s strani »nemškega severa«. Za protiuslugo pa je Aleksander zahteval, da italijanska vlada ne nudi pomoči revizionističnim pretenzijam Madžarske in Bolgarije, da odreče sleherno podporo hrvaškim separatistom, da se Italija odpove vojaškim potezom v Albaniji in teritorialnim zahtevam glede Dalmacije.

Razpoloženje jugoslovanske javnosti pa se je precej razlikovalo od Aleksandrovih pričakovanj o nadaljnjem razvoju jugoslovansko-italijanskih stikov. Nazorno se je to pokazalo tudi v ostrih kritikah nettunskih konvencij, sklenjenih julija 1925. Ti dogovori (vseh je bilo 32) naj bi uredili še vsa »viseča« vprašanja, ki jih do takrat niso rešili prejšnji sporazumi in pogodbe. Kritiki so opozarjali, da so ti dogovori škodljivi za nacionalne, politične in gospodarske interese Jugoslavije. Tako je konvencija v kmetijstvu onemogočala jugoslovanskim oblastem, da bi v Dalmaciji izvajali zakon o agrarni reformi na skoraj tretjini zemljišč na tem območju, ker so bila last italijanskih optantov. Italijani so bili tudi favorizirani pri sprejemu na delo v tovarnah, katerih lastniki so bili Italijani. Poleg tega so lahko italijanski optanti razpolagali s posestvi v globini do 50 km od meje; konvencija o ribištvi je bila na škodo jugoslovanskega ribolova v Dalmaciji in Hrvaškem Primorju z otoki. Ni bilo zakonskih osnov, ki bi preprečevale povečano italijansko kolonizacijo Dalmacije in obmejnih območij. Deset tisoč Italijanov v Dalmaciji, je ugotovil britanski zgodovinar A. J. P. Taylor (Trieste, New York 1945), je imelo več šol in časopisov kot vseh šesto tisoč Slovencev in Hrvatov v Italiji skupaj. Jugoslovanski krogi pa so se izogibali, da bi uradno karkoli storili v Julijski krajini za zaščito slovenske in hrvaške manjšine, »ker bi to utegnilo povzročiti nezadovoljstvo v Rimu«. Ko so fašisti novembra 1925 razdejali uredništvo Edinosti v Trstu, je takratni jugoslovanski zunanji minister Ninčić na interpelacijo skupine poslancev razvil pravo teorijo o tem, da nima Jugoslavija nikakršne pravice zanimati in zavzemati se za svoje sonarodnjake v Italiji. Spričo vsega tega so v takratnem jugoslovanskem parlamentu zavlačevali ratifikacijo nettunskih dogovorov. Šele maja leta 1928 je jugoslovanska vlada pooblastila zunanjega ministra Marinkovića, da predloži te sporazume parlamentu v odobritev. Zadeva pa se je vnovič zapletla. V Ljubljani, Splitu, Šibeniku in Beogradu, so demonstrirali, to pa je spet povzročilo podobno reakcijo v Italiji. Na novinarsko vprašanje glede tega je zunanji minister Marinković izjavil, da je zanj potrditev nettunskih sporazumov vprašanje časti in da bo odstopil, če ne bodo dogovorov ratificirali. Naposled je vendarle številčno okrnjena jugoslovanska skupščina zavoljo bojkota zastopnikov Kmečko-demokratske koalicije (po uboju S. Radića junija 1928 v beograjskem parlamentu) avgusta 1928 ratificirala te konvencije, ki so povzročile toliko hude krvi in polemičnega vojskovanja. Zanje je glasovalo 158 poslancev, to je samo en glas več od skupno polovice vseh poslancev (315).

(Nadaljevanje sledi)

Povzetek Umetniška produkcija, ki nastopi po zamenjavi tradicionalnega organskega dela, izkorišča predvsem princip montaže. Ta predpostavljajo konstruirano umetniško delo, v katerem so fragmenti osvobojeni celote. Če so fragmenti postavljeni nasproti, če hočejo učinkovati paradoksalno in pri tem povzročiti pri konzumentu krizo, ki je potrebna, da se premakne točka identifikacije z ega na sebstvo, govorimo o avantgardnih delih; če pa je konstrukcijski princip le pripomoček, ki omogoča razraščanje gradiva z umetniškimi nameni, govorimo o modernizmu.

Prenos obeh modelov je mogoč tudi v čas, ko ne moremo več govoriti o avantgardi in modernizmu. Tudi danes lahko najdemo nekaj del, ki izkoriščajo svoj konstrukcijski princip za delovanje na bralca, to pa tako, da je konstrukcijski princip enak delovanju simbola oziroma podsistema za sebstvo. Ker je v takšnih delih konstrukcijski princip pomembnejši od jezika oziroma njegovega umetniškega oblikovanja, lahko končamo s citatom iz Cicibana:

Luč prvotna je beseda,
jasna med narodi hodi,
dušo k duši skrivno vodi.

Naša zadnja luč je duh;
vse je mračno, duh nam seva,
k Bogu pota razodeva.

SOOČANJA

1918 in jadransko vprašanje

(četrti del)

(Po drugem »prijateljskem paktu« – italijanski napad na našo državo)

Dr. Janko Jeri

Kraljevina Jugoslavija je v svojih odnosih do Italije puščala slednji proste roke povsod, razen na Balkanu, kjer je vztrajala, da bi morali sleherno odprto vprašanje rešiti na osnovi vzajemnega sporazuma. V tem okviru je bila ena izmed najostreje začrtanih nevalgičnih točk – usoda Albanije. Kralj Aleksander je bil tod najbolj občutljiv in je bil pripravljen plačati za dogovor z Italijo glede albanske sosede tudi zelo visoko ceno, ki bi bila celo v nasprotju s tradicionalno takratno jugoslovansko zunanjo politiko zaveznitva s Francijo. Italija se je v Albaniji zasedla že leta 1914 z zasedbo Valone in je ta položaj ohranila tudi kasneje, ko je z dogovorom (1920) obdržala strateško pomemben otok Sazeno. Prvi »tiranski pakt« (italijansko-albanski sporazum novembra 1926) je pomenil za Jugoslavijo hud udarec, saj si je z njim Italija zagotovila

popolno nadzorstvo nad Albanijo. Tako je že prvi člen te pogodbe določal, da bi sleherno akcijo, s katero bi bil ogrožen političen, legalen ali ozemeljski status quo v Albaniji, imeli za nasprotovanje italijansko-albanskim interesom. Izključevala je sklenitev političnih ali vojaških sporazumov z drugimi silami. Mussolini je s tem dogovorom, kakor vrednoti v citiranem delu Di Nolfo, dosegel prvi diplomatski uspeh, ki je prispeval k povečanju njegovega prestiža, poleg tega pa je bil tudi eden izmed instrumentov, ki je bistveno spreminjal politični položaj; s tem je duce dobil prvo točko za svojo prihodnjo politiko fašistične ekspanzije na balkanskem polotoku. Jugoslovanska reakcija je bila ustrezna. Zunanji minister Ninčič je odstopil, »ker je to omajalo zaupanje v njegovo dosedanjo politiko«, kakor je to pojasnjeval, ko je razlagal svoj odstop.

Jugoslavija je na Mussolinijevo albansko potezo reagirala s podpisom že parafiranega prijateljskega pakta s Francijo (novembra 1927). Ob tej priložnosti sta zunanja ministra Marinković in Briand podpisala še Konvencijo o arbitraži in tajni tehnično vojaški sporazum, ki pa ni bil vojaška konvencija, marveč je le predvideval sodelovanje obeh generalštabov glede vojaškega sodelovanja, kolikor bi do tega prišlo na osnovi določb prej omenjene Pogodbe o prijateljstvu, a v okviru pakta Lige narodov. Na jugoslovansko-francoski sporazum je Mussolini odgovoril z »drugim tiranskim paktom z Albanijo« o obrambni zvezi med obema državama. S tem mu je bila praktično omogočena tudi vojaška intervencija na balkanskem območju. Italija je s tem (tako Di Nolfo) prišla na Balkan, saj je imel Mussolini na tem območju velike ambicije. Njegova balkanska politika je temeljila namreč na prizadevanjih spremeniti polotok v področje političnega in gospodarskega ekspanzionizma. To je sodilo v okvir Mussolinijevih prizadevanj, da bi diplomatsko izoliral Jugoslavijo ob prizadevanjih za čim tesnejše sodelovanje Italije z revizionistično usmerjenima Madžarsko in Bolgarijo, kakor Mussolinijevo taktiko ocenjuje P. Guichonnet (Mussolini et le Fascisme, Presses universitaires de France, Paris 1971). Izhodišče Jugoslavije »Balkan – balkanskim narodom« je bilo s tem močno zrahljano.

XIV.

Kljub vsemu temu pa jugoslovanski kralj ni opustil zamisli o zbližanju, znosnejšem »modus vivendi« z zahodno jadransko sosedo. Aleksander v teh prizadevanjih ni deloval samo prek diplomatskega aparata, ampak tudi prek lastnih, tajnih kanalov. Skušal je navezati neposreden dialog prek G. M. Cappija, ki je dekoriral njegov dvorec na Dedinju. Z njim je imel kralj več pogovorov, v katerih je tudi natančneje izoblikoval svoje predloge Mussoliniju za trajnejši jugoslovansko-italijanski sporazum. Posledica tega je bil podroben Aleksandrov predlog, ki ga je Mussoliniju sporočil Cappi in je zajemal naslednje sklope: zunanjo politiko, Ligo narodov, odnose s Francijo, notranjo politiko, trgovsko in finančno politiko in seveda Albanijo. Aleksander je pri tem izhajal iz dileme, da sta lahko Jugoslavija in Italija le »zelo dobri prijateljci ali pa sovražnici«. Tu ni srednje poti. »V Italiji govoriš,« je pojasnjeval Aleksander, »da mora biti Jadran italijanski. Toda ali že zdaj ni vaš,« je med drugim razlagal Cappiju. »Ali se lahko mi z našimi štirimi ladjami kosamo z Italijo? Italija naj bi imela ključne Jadrana, toda ali jih že ni dobila z otoki? Ko bomo povezani z dobrim prijateljstvom,

bomo imeli skupni interes, da varujemo jadranske ključne. V tem primeru bi bil pripravljen,« je razlagal Aleksander, »Italiji predati Boko Kotorsko, da bi tako skupno branili naše skupne interese na Jadranu proti tretjim«. Aleksander je priznaval Italiji polno svobodo za razširitev v Afriki in v Aziji in jo je bil pripravljen v tem pogledu podpirati. Pripravljen je bil celo skleniti neko vrsto carinske unije z Italijo, zagotoviti prednosti za italijanski kapital. Glede Albanije, če se omejim na nekatere postavke iz teh predlogov, pa je Aleksander zagotavljal, da nima Jugoslavija nikakršnih pretenzij in da ne želi niti Albanije niti Albancev. Pripravljen je bil skupaj z Italijo jamčiti svobodo in neodvisnost Albanije v obliki, ki bi jo zahtevala Italija. Mussolini je na te Aleksandrove pobude odgovoril s tremi točkami: Italija in Jugoslavija imata skupen interes za ohranitev ozemeljske celovitosti in neodvisnosti Albanije, vendar naj bi Jugoslavija izjavila, »da so italijanski interesi v prevladi« ob zagotovitvi, da Italija tega svojega statusa prevlade ne bo izkoriščala na škodo jugoslovanskih interesov. Aleksander se s tem »albanskim vidikom« ni strinjal in je menil, da ni nikakršnega razloga za kako posebno priznanje o prevladi italijanskih interesov nad Albanijo.

Podoben načrt je poleti 1930 na Bledu kralj Aleksander izročil prek zunanjega ministra Marinkovića italijanskemu poslaniku v Beogradu Galliju. Po njegovih navedbah naj bi ta načrt vseboval: opustitev zavezništva s Francijo in namesto tega povezovanje s trajnim zavezništvom z Italijo, opustitev sleherne revizionistične politike Italije posebno glede Jugoslavije, dalje vse možnosti za razširitev gospodarskih odnosov, dokler ne bi dosegli carinske zveze; pravno in faktično priznanje italijanskega položaja v Albaniji, Italija pa naj bi opustila sleherni načrt vojaške zasedbe te države. Alpe in Karavanke je treba šteti za enotno mejo v obrambi proti germanizmu. Jadran se zaupa v obrambo Italiji s pomočjo jugoslovanske flote (povzeto po C. Galli, La politica serba per un accordo con l'Italia). Aleksander je vroče želel zavezniško pogodbo z Italijo, vrednoti njegovo pobudo G. Salvemini (Mussolini diplomatico, Bari 1952), ki naj bi trajala tudi trideset ali štirideset let. Od Italije je le zahteval, da bi rimska vlada nehala spodbujati Madžare in Bolgare v njihovi protijugoslovanski politiki, da bi opustila sleherni načrt vojaških operacij v Albaniji in vse nadaljnje pretenzije do Dalmacije in da ne bi podpirala separatističnih gibanj na Hrvaškem.

Italijanska vlada je zavračala te ponudbe, italijanski tisk pa je začel sistematično prikazovati Jugoslavijo kot deželo, ki ji je namenjeno razkosanje. Italija je dala varno pribežališče Paveliću, ko je slednji septembra 1929 izročil Ligi narodov spomenico, s katero napoveduje brezobziren subverziven boj za odcepitev od Srbije in ustanovitev neodvisne hrvatske države. Konec leta 1931 so nastali ustaški teroristični centri Borgotara, Brescie in Ancona v Italiji. Po pričanju Aloisija, šefa Mussolinijevega kabineta, na procesu proti Roatti januarja 1945 v Rimu, so bili ustaši podrejeni neposredno Mussoliniju in njegovemu kabinetu. Za njihove zadeve je bil določen član zunanjega ministrstva Cortese, ki je skrbel za zvezo s policijo in drugimi ministrstvi. Na procesu se je tudi pokazalo, da so vse stroške za ustaše krili iz tajnih fondov italijanskega zunanjega ministrstva in da je bil ustašem dodeljen v zaščito poseben oddelek karabinjerjev. Kot pripis naj navedem zanimivo vrednotenje večkratnega ministra in pozneje tudi predsednika kr. vlade M. Stojadinovića (Ni rat ni pakt, Jugoslavija izmedju dva rata, Rijeka, 1970): »Zaupni stiki med kraljem in Mussolinijem prek tretje osebe niso rodili sadu. Pogovore so pretrgali, ko so pogosti spopadi jugoslo-

vanske policije s hrvaškimi ustaši v krajih Jadranskega primorja dajali vtis, da je Jugoslavija znotraj razmajana dežela, o njeni stabilnosti so bili razlogi za dvome. Mussolini je tedaj dejal: 'Najprej želim videti, kaj se dogaja pri svojem sosedu, preden se lotim sporazuma.' Te besede so močno prizadele kralja in na račun Mussolinija in Italije so pisali žaljivo v beograjskem poluradnem tisku.«

XV.

V Julijski krajini pa se je stopnjeval fašistični terorizem. Na procesu septembra 1930 v Trstu so obsodili na smrt Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča. Časopis *Il popolo d'Italia* je ob tem cinično zapisal: »Ali imajo stenice, ki prodrejo v hišo, narodnost? To je zgodovinski in moralni položaj Slovencev, ki žive znotraj naših mej.« Italijanski antifašistično usmerjeni zgodovinar Salvemini pa je ob tem opozoril, da so bili slovenski in hrvaški mladeniči v Italiji obsojeni, »ker so služili istim idealom, za katere so trpeli in umirali Italijani risorgimenta. Od Mazzinija, od Cavourja, od Garibaldija do Mussolinija kakšen moralen prepad!« Hkrati se je fašistični režim odkrito usmeril, da razbije državno celovitost Jugoslavije. Sredi septembra 1932 je vdrla večja skupina hrvaških ustašev pod vodstvom Artukovića (oborožena je bila z italijanskim orožjem) v Liko in poskušala tam zanetiti vstajo. Italijanski in madžarski tisk sta takrat obširno pisala o »liški vstaji«. Izmed jugoslovanskih časopisov je le *Vreme* objavilo poluradno poročilo (oktobra 1932), v katerem zanikuje kakršnokoli vstajo in izčrpno navaja izpovedi ustaškega kolovodje Rukavine glede italijanske podpore v orožju, kakor tudi o obljubljeni italijanski oboroženi intervenciji.

Mussolini je začel vzporedno s to svojo agresivno balkansko politiko tudi »reprizo« italijanskega kolonialnega širjenja, saj je dotedanje italijanske kolonialne posesti ocenil le kot »kolekcijo puščav«. Nagibi te njegove odločitve so bili večstranski: vojaško napadalna usmeritev režima, stopnjevanje mistike o romanski civilizaciji in ekonomski razlogi zaradi prenaseljenosti Italije. S to argumentacijo je fašistični režim »opravičeval« tudi vojaški napad na Etiopijo (1935), ko so Italijani po zasedbi Adis-Abebe razglasili imperij in naj bi to okrepilo prestiž režima. Mussolini je 1937 ustanovil ministrstvo za vzhodno Afriko in je bil tudi prvi šef tega novoustanovljenega organa. Sicer pa je razdobje od leta 1929 do fašistične vojaške ekspedicije v Etiopiji mogoče oceniti kot čas, ko je fašizem dosegel največji konsenz prebivalstva. Tudi odločni in pogumni antifašisti, kolikor niso bili v zaporih in v emigraciji, so bili prisiljeni omejiti svojo aktivnost in jo v glavnem prenesti na kulturno področje. »Sredinci« se sicer niso navduševali nad fašizmom, so se pa »sprijaznili z usodo«.

Jugoslavija se je poskušala upreti Mussolinijevi ekspanzivni politiki s prizadevanji za utrditev sodelovanja med balkanskimi državami. Že leta 1930 so lansirali stališče o »balkanskem Locarnu«. Sledile so tri balkanske konference: v Carigradu, Bukarešti in Solunu. Februarja 1934 so v Atenah parafirali in nato v Beogradu slovesno podpisali pakt balkanskega sporazuma. S to pogodbo so se Grčija, Romunija, Turčija in Jugoslavija zavezale, da bodo med drugim jamčile ohranitev dotedanje teritorialne ureditve na Balkanu in da bodo vzajemno jamčile varnost svojih meja. Podpisali so tudi dopolnilni protokol, ki je podrobneje določal medsebojne obveznosti držav pogodbenic. Mussolini je odgovoril z rimskimi protokoli, sklenjenimi med

Italijo, Avstrijo in Madžarsko marca 1934; z njimi so se pogodbenice obvezale, da bodo uskladile svojo politiko do tretjih držav. Mussolini je takrat odkrito podprl revizionistične ambicije Madžarske in se izjavil za vrnitev »odvzetih etnično madžarskih ozemelj«. Glede odnosov do Jugoslavije pa so v Rimu, čeprav z zamudo, spoznali, da so bile njihove sodbe o stopnji notranjega razkroja v Jugoslaviji pretirane in da je nujno spremeniti dosedanja politično taktiko. Italijanska diplomacija je začela sondirati teren, da bi ublažila napetost v odnosih z Beogradom. Po uboju kralja Aleksandra (oktobra 1934) so postopoma nastale spremembe v jugoslovanski zunanji politiki. Usmeritev kneza Pavla je bilo namreč postopno opuščanje profrancoske politike in prehod na politično nevtralnost države; to je pomenilo takrat približevati se Hitlerjevi Nemčiji in hkrati »popraviti«
odnose z Rimom. Osnovne postavke politike kneza Pavla pa so bile še vedno »protikomunizem«
ob zavračanju priznanja Sovjetske zveze, prizadevanja za ohranitev celovitosti države s pomočjo dvostranskih pogodb s sosedi in že omenjena večja naslonitev na Nemčijo s pospeševanjem gospodarskega sodelovanja, pa tudi stikov na kulturnem in drugih področjih.

XVI.

Novi predsednik vlade in zunanji minister M. Stojadinović (šef Jugoslovanske radikalne zajednice – JRZ), ki se je pozneje vedno bolj filofašistično usmerjal, je najprej navezal z Italijo stike na trgovinskem področju; te so obnovili po prenehanju gospodarskih sankcij zaradi italijanskega napada na Etiopijo. Bolj bistven premik pa je nastal v Rimu, ko je Mussolini v svojem milanskem govoru (novembra 1936) izrazil pripravljenost Rima, da odpre »novo poglavje«
v odnosih z Jugoslavijo. Prvo potezo pa je potegnil novi italijanski zunanji minister in Mussolinijev zet, grof G. Ciano, ko je prišel na dan z zanimivim predlogom, da je Italija pripravljena sedaj in v prihodnje prepovedati obstoj vseh organizacij, katerih dejavnost je naperjena proti ozemeljski nedotakljivosti in javni ureditvi jugoslovanske države. Še pred tem pa je Stojadinović poslal cirkularno brzojavko vsem takratnim jugoslovanskim predstavništvom v tujini, da so v Beogradu z zadovoljstvom sprejeli omenjeni ducejev govor. Dodal je še, da je sklenitev novega italijansko-jugoslovanskega trgovinskega sporazuma potekala v znatno boljšem razpoloženju, kot je bilo prej med državama. Plod kasnejših medsebojnih pogovorov na raznih ravneh je bil sklenitev pakta o prijateljstvu, ki sta ga marca 1937 podpisala Ciano in Stojadinović. Politični sporazum tega pakta je med drugim določal spoštovanje skupne pomorske in kopenske meje in obljubo, da državi ne bosta nudili pomoči napadalcu, če bi neizzvano napadel kakšno pogodbenico; predvideval je tudi medsebojno uskladitev ukrepov v kritičnih situacijah in določal, da državi ne bosta uporabljali vojne kot instrumenta svoje nacionalne politike in da bosta z miroljubnimi sredstvi poravnali morebitne spore. Pomembno je bilo tudi zagotovilo, da na svojem ozemlju ne bosta trpeli dejavnosti, ki bi bila naperjena proti ozemeljski nedotakljivosti in obstoječi ureditvi druge stranke oziroma ki bi škodila prijateljskim odnosom med državama. Sklenili sta tudi povečati dosedanja trgovinsko izmenjavo; pogodba pa naj bi veljala pet let (Medunarodni ugovori kraljevine Jugoslavije, zv. št. 19, leta 1937). V pogodbi ni bilo ničesar določeno glede jugoslovanske manjšine v Julijski krajini. Po Čermeljevih informacijah

iz drugega vira pa je Ciano ob podpisu pakta dejansko v Mussolinijevem imenu nekaj obljubil, kar je bilo potem v obliki pisma priloženo k pogodbi. Bistvo teh obljub naj bi bilo v tem, da bo italijanska vlada dovolila uporabo slovenskega in hrvaškega jezika pri cerkvenih obredih, olajšala otvoritev tečajev s slovenskim in hrvaškim učnim jezikom, dovolila izdajanje enega ali več časopisov v slovenskem jeziku, kakor tudi kulturne prireditve in organizacije, kolikor ne bodo v nasprotju z zakonom.

Naj namenoma dodam, kar je glede te zadeve navedel podpisnik sporazuma M. Stojadinović (povzemam po že citiranem viru): »Poleg vprašanja ustašev in mejá ni bilo manj pomembno niti vprašanje naših manjšin v Italiji, ki se je nanašalo na okoli petsto tisoč Slovencev in Hrvatov, naseljenih na italijanskem ozemlju. Njihov položaj je bil zelo težak. Tudi prejšnji režimi, posebej pa fašistični, so hoteli manjšinsko vprašanje radikalno rešiti. Prizadevali so si, da bi jih preprosto poitalijančili, pri tem pa jim je prišlo vse prav, da bi izkoreninili njihov narodni občutek. Požig Narodnega doma v Trstu in pogosta uporaba ricinusa je izvala upravičen revolt na vseh straneh... Po mojem energičnem zavzemanju mi je uspelo, da se jim zajamči pravica uporabe narodnega jezika, ki je bil do tedaj strogo prepovedan razen v čisto zasebnem, in to le ustnem izražanju, prepovedano je bilo tiskanje knjig in časnikov na narodnem jeziku, prakticiranje narodnih običajev in religije, pravica združevanja na nacionalni osnovi, odpiranje šol v narodnem jeziku, med njimi tudi učiteljišče. Težave pa so nastale pri tem, kako naj bi ta del sporazuma izrazili. Ciano mi je odkrito dejal, da toliko sprememb glede jugoslovanske manjšine pomeni za njihov režim neprijeten problem... Poleg tega sta bili s tem dezavuirani njihova dotedanja propaganda in praksa. Naposled sem privolil, da tega dela ne bi vnesli v pisani tekst pogodbe, marveč bi ga italijanska vlada rešila kot svoje notranje vprašanje z ustreznimi odloki in ukazi brez širše publicitete. Kot jamstvo pa bi mi dostavili pismo ob podpisu sporazuma in v njem navedli vse ukrepe, ki so se jih lotili, da bi uresničevali naš dogovor. Tako so tudi ravnali. Kmalu so začela prihajati ugodna poročila, da so začeli uresničevati ukrepe. Dr. Korošec je bil posebno zadovoljen in hvaležen. Prepričati se je moral, da Beograd hoče in je sposoben zaščititi naš živelj zunaj jugoslovanskih meja.« To je nekoliko skrajšana verzija takratnega predsednika M. Stojadinovića. Dejansko pa niso nobene izmed teh obljub izpolnili, prišlo je le do nekaj jugoslovanskih umetniških gostovanj v Trstu in Julijski krajini. Sicer pa je značilna izjava fašističnega hierarha v Istri Maracchija v časopisu *Il Corriere istriano*, naj se Slovenci in Hrvati ne slepijo glede obljub, »kajti v Julijski krajini so samo Italijani in fašisti« (L. Čermelj, *La minorité slave en Italie*, Ljubljana 1946). Sklenitev te pogodbe je bila mogoča, ker so prišli v takratni Jugoslaviji na oblast krogi, povezani z nemškim in italijanskim kapitalom, ki so postopno opustili že omenjeno tradicionalno profrancosko usmeritev in se začeli tudi politično čedalje bolj nagibati k fašističnim državam še posebej Nemčiji. Jugoslavija je tako postala ena izmed pomembnejših dobaviteljev za nemško industrijo s surovinami in polizdelki. Vzporedno s tem pa je takratna kraljevina kazala vedno manj zanimanja za Ligo narodov in njegov sistem kolektivne varnosti, sprejela pa je že omenjeni koncept bilateralnih pogodb, ki sta jih propagirali revanšistično usmerjeni Nemčija in Italija. Ze omenjeni pakt z Italijo in pred tem januarja 1935 z Bolgarijo sta pomenila indirektno oslabitev sodelovanja s Češkoslovaško in Romunijo ter namerno slabitev male antante.

Ena izmed oblik je bilo izbranje nekaterih držav (med drugim Bolgarija, Romunija, Madžarska) okoli »nacističnofašističnega totalitarizma« v skladu s »protikominternovskim paktom« in izstopi iz Lige narodov. Ta pakt je bil novembra 1936 sklenjen med Nemčijo in Japonsko, leto kasneje se mu je pridružila Italija kot ustanovitveni član. Antikominternovski pakt, kakor to med drugim vrednoti L. Salvatorelli (*La politica internazionale dal 1871 ad oggi*, Torino 1946), je dobil izrazit vidik in je postal »vojni stroj« proti Angliji in Združenim državam. Tako se je oblikoval totalitarni in imperialistični »funiculus triplex«. Hitler je insceniral v Nemčiji veliko gonjo proti komunizmu in tretji internacionali ob poudarku, da to pomeni hudo nevarnost za Evropo. Ta gonja je imela precej politično moralnega učinka in se je čutil njen vpliv tako v katoliškem svetu kot tudi v politiki Vatikana. Tudi kasnejša španska državljanska vojna je okrepila te tendence katolikov v antikomunistični fronti. Toda tudi v Vatikanu so to igro vsaj nekoliko spregledali in Pij XI. je obsodil marca 1937 nacistično ideologijo v encikliki *Mit brennender Sorge*, čeprav je hkrati obsodil tudi komunizem. Ta evolucija v politiki svetega sedeža pa je doživela določene zastoje po smrti Pija XI. (februarja 1939) in po nastopu novega papeža, Pija XII.

XVII.

V istem razdobju so sprejeli v Italiji rasistične zakone. V deželi torej, ki prej ni poznala rasističnega preganjanja, se je konec leta 1938 naenkrat pojavilo rasistično vprašanje. V preteklosti so bili v Italiji Židje celo predsedniki vlade, na primer L. Lucati, ki je bil 1910–11 ministrski predsednik. Leta 1935 se je tudi Mussolini izrekal proti kakršnikoli pomisli o rasni superiornosti. Zdaj pa se je vse spremenilo (povzemam po citiranem delu F. Chaboda): začeli so prejemati rasistične zakone in preganjati Žide. Italijansko javno mnenje tega ni sprejelo, nastalo je tudi nasprotje s katoliško Cerkvijo, saj je opozarjala, da njen nauk ne dopušča stališče, po katerem naj bi bile razlike med »višjimi in nižjimi rasami«. Papež je bil zavljo tega vznemirjen. Zaradi smrti Pija XI. ni prišlo do javne obsodbe; vendar je res, da so italijanski škofje skupaj s svetim sedežem prešli v pozicijo proti režimu. Med vojno v Etopiji (1935–1936) so duhovniki podpirali vladni poseg in med intervencijo v Španiji »blagoslavljali legionarje, ki so tja odhajali, da bi se bojevali ob boku generala Franca proti »rdečim in brezbožnim« Špancem. Toda zdaj je bila zaradi rasizma zveza pretrgana in, kot to pravi Chabod, enkrat za vselej. Mussolini je bil nerazpoložen, ker so Italijani sočustvovali s preganjanimi Židi, jezila pa ga je tudi »miroljubnost«, ki se je širila med ljudstvom. Tako je včasih menil, »da italijanska mala in srednja buržoazija predstavlja ljudi, ki niso nič vredni. Moram urediti vprašanje zunanje politike, potem bom pa obračunal tudi s to skupino meščanstva.«

V jugoslovansko-italijanskih odnosih pa so kmalu po prijateljskem paktu (1937) nastale negativne oscilacije. »Predah« je bil dejansko zelo kratek. Po podpisu vojaškega pakta z Nemčijo (marca 1939) je Mussolini maja istega leta poslal Hitlerju zaupno spomenico, v kateri je med drugim zagovarjal stališče, da bi bilo treba v primeru vojne že v prvih urah okupirati vse Podonavje in Balkan. »Duce je bil,« tako si je notiral Ciano v svojem dnevniku maja 1939, »ves obseden z mislijo o razbitju Jugoslavije

in priključitvi hrvaškega kraljestva«. (Diario, vol. I, Rizzoli, Ed., 1950) Kako daleč so šle te Mussolinijeve priprave posredno razkriva pismo, ki ga je avgusta 1939 poslal Mussoliniju takratni načelnik italijanskega generalštaba P. Badoglio, ko ga je v zvezi z napadom na Jugoslavijo spraševal: »Da bi mogel odgovoriti na vprašanja, ki mi jih postavlja šef vrhovnega štaba kopenske vojske glede navodil operativne narave v zvezi z mednarodnim položajem, katera so bila pred kratkim izdana na vaš ukaz, bi prosil, da mi sporočite: ali je pri predvidenih akcijah proti Grčiji in Jugoslaviji moč računati in koliko je moč računati na Madžarsko in morda tudi na Bolgarijo; ali za operacije proti Jugoslaviji lahko izkoristimo dolino Drave, kar bi bilo za nas zelo ugodno s strateškega in prometnega stališča« (I documenti diplomatici italiani, ottava serie, vol. XIII). Mussolini mu je takoj drugi dan odgovoril, »da lahko računa na Madžarsko in Bolgarijo najprej v negativnem in potem v pozitivnem smislu, to se pravi, da se je moč zanašati, da ne bosta nastopili proti nam in da utegneta v določenem trenutku korakati z nami, dalje, da ne izključuje uporabe doline Drave, todo načrti morajo pri sedanjem stanju stvari shajati brez tega«, poleg tega pa je pripisal, »da je treba računati na obe možnosti, izvzemši čas in način ter bodo v najbolj prikladnem času prešli k dogovorom« (isti vir kot prej). Hitler je pred napadom na Poljsko (septembra 1939) spodbujal Italijo, naj izkoristi prvo priložnost za razbitje Jugoslavije in okupira Hrvaško in Dalmacijo, kakor o tem priča takratni italijanski zunanji minister Ciano (L'Europa verso la catastrofe, Mondadori ed., 1948) čeprav je še dva meseca pred tem zagotavljal Jugoslaviji, da šteje njene meje za dokončne in nedotakljive (Nirnberška presuda, Beograd 1948). Toda Mussolini Hitlerjevega predloga ni sprejel, ker je menil, da je vojaško še nepripravljen. Italija je namreč pristopila k paktu osi s pridržkom, da izbruhne vojna šele leta 1942, ker je bilo treba izpopolniti italijansko oborožitev. Berlin pa je še naprej politično zatrjeval Rimu, da je Jugoslavija stoddostno v italijanski interesni sferi. Mussolini pa je že tako po vojaški okupaciji Albanije aprila 1939 stisnil Jugoslavijo na Jadranu popolnoma v klešče. Italijanska vojaška nepripravljenost je bila zares precej večja, kot je bilo to mogoče sklepati po zunanjih znamenjih. P. Guichonnet (Mussolini et le fascisme, Paris 1971) navaja, da je italijansko propagandistično sklicevanje na »osem milijonov bajonetov« v resnici pomenilo, da so lahko maksimalno poklicali pod orožje 1.600.000 mož. Oprema je bila slaba in številčno nezadostna; velike težave je imela z oskrbo municije in goriv. Letalstvo je bilo bolj propagandistična raca, ki se je uveljavila v tridesetih letih zaradi transoceanskih poletov I. Balba. Vojska je na primer leta 1939 dejansko razpolagala z 982 letali v nasprotju s tremi tisoči, kakor so to uredno zagotavljali. Koordinacija v armadi je bila slaba, ker so jo razjedale rivalitete med posameznimi generali.

XVIII.

Politično pa je Italija jeseni in pozimi 1939–40 nihala in se ukvarjala tudi z možnostjo, da bi postal Balkan nekakšna »zapora proti Nemčiji in Rusiji«. Toda spomladi 1940 je nastal temeljit preobrat, ki je bil plod sestanka med Mussolinijem in Hitlerjem na Brennerju marca 1940. Hrvaški separatizem in ustaški terorizem sta spet postala osrednja rezerva in gibalo italijanske zunanje politike in seveda s tem aktualno – razkosanje Jugosla-

vije. Vzporedno s tem je italijanska vojska stopnjevala priprave. Aprila 1940 je poveljstvo XI. armadnega zbora v Vidmu razdelilo svojim štabnim odsekom strogo zaupni načrt »PR 12«, ki je sicer še računal z »varnostno razporeditvijo« na meji, vendar pa je predvideval okupacijo nekaterih novih postojank onstran meje v odseku Podbrda, da bi s tem olajšali obrambo na odseku Cerknega, kjer je ob napadu na Jugoslavijo prišlo do tragikomičnega bega italijanske vojske, kot navaja G. Zanussi, Guerra e catastrofe d'Italia, Roma 1946). Ti ofenzivni načrti so bili znani kot dodatek »J« k načrtu »PR 12«, vendar so ga pozneje zamenjali z odredbo »Emergenza est«, na katere osnovi so tudi izvedli napad na Jugoslavijo leta 1941 (povzemam po I. Juvančič, Poskus fašistične Italije, da napade Jugoslavijo leta 1940 – rokopis).

Medtem pa sta se julija 1940 v Berlinu Hitler in Ciano dogovorila, da Jugoslavija, kakršna je, nima pravice obstoja v novi osni Evropi, da bodo vprašanje rešili v skladu z italijanskimi zahtevami, da pa Italija ne bo trenutno prevzela pobude, pripravila pa bo strateška sredstva in vojaške sile, da bi lahko udarila z največjo naglico ob primerni priložnosti in da bo za tako akcijo odločilna kaka komplikacija na Balkanu ali pa britanski zlom (Ciano, L'Europa verso la catastrofe). Hitler je takrat sicer nekoliko zadrževal Italijo, vendar pa je praktično Mussoliniju pustil odprte roke. Septembra leta 1940 so zbrali Italijani, kakor piše M. Roatta, med Trbižem in Reko dve armadi z eno v rezervi, ki so šteje skupno 37 divizij in 38 skupin težkega topništva. »To pripravljalno delo«, ocenjuje Roatta, »je bilo najbolj obsežno in najbolj temeljito, kar jih je opravila italijanska vojska med vojno«. Dne 19. septembra 1940 izjavlja Mussolini Ribbentropu, da je Italija zbrala na jugoslovanski meji 500.000, na grški pa 200.000 mož« (Roatta, Otto milioni di baionette, Mondadori Ed. 1946).

Takrat so odložili napad na Jugoslavijo zaradi italijanskega vojaškega spopada z Grčijo. Oktobra 1940 je namreč Hitler vkorakal v Romunijo, ne da bi bil o tem prej obvestil Mussolinija; ta je bil besen zaradi takega postavljanja pred izvršeno dejstvo. »Tokrat bo plačan z istim denarjem in bo iz časopisov zvedel, da sem zasedel Grčijo,« kot to navaja R. Guariglia (Ricordi, Napoli 1950). Toda načrtovani italijanski »kazenski sprehod« do Aten se je spremenil v hud italijanski poraz (grška vojska pod poveljstvom generala Papagosa je namreč italijanske divizije odbila in potisnila daleč prek meje na albansko ozemlje). Mussolini se je tako znašel v lastnem osiru. Kar se tiče Jugoslavije pa je imel zdaj Hitler drugačne račune, skušal jo je pridobiti, da bi pristopila k trojnemu paktu. Cianu je Hitler med njegovim obiskom v Nemčiji novembra 1940 na dolgo in široko razlagal, kako namerava na svojo stran pridobiti Jugoslavijo. Pri tem je bil voljan podpreti tudi kneza Pavla, da bi zasedel prestol, ki je bil sicer namenjen mladoletnemu kralju Petru II. Mussolini pa je to spremembo nemških načrtov sprejel z užaljeno pripombo, »da ga je Hitler udaril z ravnilom po prstih« (Mussolini je bil namreč po poklicu osnovnošolski učitelj – op. J. J.), kakor to epizodo pripoveduje Ciano v svojem Dnevniku.

V Beogradu so se okrepile pronemško politično orientirane sile, širilo se je kapitulantsko razpoloženje, da so neboljani pred strašnim »nemškim vojaškim strojem«. Posledica vsega tega je bila, da je jugoslovanska vlada, ki ji je takrat predsedoval D. Cvetković, 25. marca 1941 pristopila k trojnemu paktu. Sledil je ob angleški in ameriški podpori (misija W. Donovana) državni udar generala Simovića (bil je poveljnik jugoslovanskega letalstva),

ki je zrušil kolaboracionistično Cvetkovićevo vlado. Hitler je še isti dan (27. marca 1941) podpisal načrt napada na Jugoslavijo (navodilo št. 25) in o tem obvestil Mussolinija. Ta mu je že drugi dan odgovoril, »da je že izdal povelja za koncentracijo sedmih divizij na vzhodni, alpski fronti (Slovenija), ki se bodo spojile s šestimi divizijami, ki so že tam, in 15.000 graničarji v stanju pripravljenosti,« kakor to navaja Krizman (Tajna pisma Hitler – Mussolini, Zagreb 1953). Istega dne je nemški general Jodl (načelnik OKW) uskladal načrt nemških in italijanskih vojaških operacij proti Jugoslaviji. Naloga italijanske vojske naj bi bila zavarovati bok nemške ofenzivne skupine Graz z napredovanjem k črti Split – Jajce, medtem ko je bila naloga druge italijanske armade, razporejena okoli Trsta, da veže jugoslovanske sile na tem sektorju in se nato priključi nastopanju druge nemške armade. Napad, invazija proti Jugoslaviji, je bil tako hiter (ugotovitve nürnberške sodbe), »da ni bilo časa uprizoriti kakršenkoli ‚incident‘, kakor so to navadno delali ali da bi našli in objavili ustrezna ‚politična‘ pojasnila«. Značilno pa je, da se je potem, ko so Nemci že globoko vdrli na jugoslovansko ozemlje, italijanska vojska še obotavljala in si kljub očitnemu notranjemu razsulu v Jugoslaviji ni upala prekoračiti meje. Italijanski general Zanussi, ki je takat spremljal načelnika italijanskega generalštaba, priča, »da je bila potrebna osebna intervencija generala Roatte, da so prišli Italijani v Ljubljano pred Nemci, ki so medtem že preplavili polovico Jugoslavije.« (že citirani vir) Dne 18. aprila 1941 je jugoslovanska vojska tudi formalno položila orožje.

Tako dolgo gojene italijanske težnje po razkosanju Jugoslavije so se zdaj uresničile. Agresija, ki sta jo Nemčija in Italija neposredno pripravljali že od avgusta 1939, je Mussoliniju omogočila doseči tisto, kar se pred njim ni posrečilo Sonninu po prvi svetovni vojni z londonskim paktom. Na dunajskem sestanku sta nato Ciano in nemški zunanji minister Ribbentrop razdelila »jugoslovanski plen.« Mussolini je bil zdaj na »podiju zmagovalca«, dejansko pa že na robu globokih prepadov bližnjega popolnega poraza. S. Salvemini končuje svojo knjigo Mussolini diplomatico s Heinejevimi izrekom o Alfredu de Mussetu, ker je menil, da popolnoma ustreza Mussolinijevemu »primeru«: »Nečimrnost je ena izmed štirih Ahilovih peta. In ta Ahil (mislil je na Mussolinija) bi moral biti v bolnišnici, dejansko pa so ga tudi močni dvajset let proslavljali kot »čudežnega človeka«. Šele po letu 1941, ko je bil moralno zlomljen zaradi poraza v Grčiji in Libiji, je ena izmed njegovih prejšnjih občudovalk spregledala, da je bil Mussolini le »navidezni Cezar«. In ugotovila iz tega: *Kolikor bi bili Benita Mussolinija jemali manj resno in Adolfa Hitlerja bolj resno, ko sta se pojavila na svetovnem odru, bi bila verjetno zgodovina teh časov docela drugačna* (podčrtal J. J.)

Sklepno v tem okviru zgolj obrobni pomišljaj k takratni zunanji politiki jugoslovanske kraljevine: njena diplomacija je bila v odnosih z Italijo podrejena. Skušala se je s parcialnimi sporazumi izogniti večjim zapletom in nevarnostim, to pa ji ni uspevalo ali pa ji je samó delno in za kratek čas. Že kralj Aleksander si je prizadeval, da bi dosegel trajnejši »modus vivendi« z Italijo, vendar ni mogel do skrajnosti popuščati npr. glede Albanije. Pri tem je izhajal iz osnovnega izhodišča, »da pripada Balkan balkanskim narodom«. Sicer pa so bile strateške silnice, če to povzamemo povprek, takratne kraljevske politike v prvem razdobju – naslonitev na tradicionalno zavezništvo s Francijo, lojalno sodelovanje v Ligi narodov in s tem pove-

zana prizadevanja za ohranitev »versajskega sistema«. V drugem razdobju pa je to usmeritev skušal resneje nagniti k »osnim silam« najprej bistveneje Stojadinovičev dogovor z Italijo (1937), temu pa je sledilo tudi vedno bolj zaznavno politično zблиževanje s silami »osi«. To je v tragičnem finalu pripeljalo do Cvetkovičevega pristopa k trojnemu paktu in se končalo s fašistično in nacistično agresijo proti Jugoslaviji (1941).* (Junij 1990.)

* Ker gre za poljudnostrokovno pisanje, kot sem že opozoril, nisem teksta obremenjeval, kolikor je bilo to le mogoče, s podrobnejšimi navajanjem literature, virov in torej opustil del aparata, ki je sicer v navadi.

KRONIKA

Književnost

ANTON AŠKERC: Izbrannoe, prevod so slovenskoga, Leningrad, Hudožestvennaja literatura«, 1987, 247 str.

Pod tem naslovom je izšel omenjeni zbornik, ki ga je uredila dr. Maja Ryžova iz Leningrada. Ime slavistke Ryžove ni novo za slovenske slaviste, saj se ukvarja urednica že več desetletij s slovensko književnostjo in jezikom. Poglobljena spremna beseda in kvalitetne pripombe so napisane ravno izpod njenega peresa.

V uvodu seznanja bralce na splošno z zgodovino slovenskega naroda in književnostjo, v kateri riše vlogo Antona Aškerc v literarnem toku na prelomu stoletja.

Že ime »Izbrannoe« (Izbrano) govori, da imamo pred sabo zbornik Aškerčeve poezije, ki je zajeta iz njegovih sedmih pesniških zbirk (Balade in romance, Lj. 1890; Lirske in epske poezije, Lj. 1896; Nove poezije, Lj. 1900; Četrti zbornik poezij, Lj. 1904; Jadranski biseri, Lj. 1908; Akropolis in piramide, Lj. 1900; Peti zbornik pesnitev, Lj. 1910 (ne vem pa, zakaj ni zajeta zbirka pesmi Mučeniški, Lj. 1906).

Zbornik zajema 144 pesmi, prevajalo pa ga je 12 prevajalcev, imena nekaterih so že znana, večinoma pa so novi mojstri slovenske besede (18 pesmi je prevedel

L. Cylvjan; 17 M. Kvjatkovskaja; 18 N. Galkina; 28 M. Jasnov; 19 N. Karpova; 10 G. Usova; 2 V. Kornilova; 3 G. Gamber; (17) Al. Al. Ščerbakova; 4 M. Ryžova; 4 I. Inov in 4 I. Pyseckij). Največ pesmi je zajeto iz Lirskih in epskih poezij (44), sledijo Balade in romance (42), Četrti zbornik poezij (19), Nove poezije (15), Jadranski biseri (14), Peti zbornik pesnitev (6), Akropolis in piramide (2) in v prilogi sta še 2 pesmi.

Prevod pesniških besedil je zelo zahtevno delo in težko je reči: ta prevod je dober, drugi slab. Rusi gledajo na Aškerc s posebno simpatijo. Pesnik je bil namreč naklonjen vsem slovanskim narodom, posebej še ruskemu. Aškerc se je naučil toliko ruščine, da je bral ruske pisatelje in pesnike v izvirniku. Najviše je cenil Puškina, Lermontova in Nekrasova, o njih in še mnogih drugih je pisal ter jih prevajal v slovenščino. Literarno delo Aškerc so že v Rusiji spoznali za njegovega življenja (bilo je prevedeno okrog petdeset pesmi). Urednica zbornika omenja, da je bila Aškerčeva pesem *Ruski jezik* prevedena šestkrat. Eden izmed prevodov je izšel leta 1942 v zborniku *Udarec po sovražniku* (Sverdlovsk); obravnavani Izbor pesmi predstavlja prvo knjigo o Antonu Aškercu v ruščini.

Poglejmo npr; kako je prevedena prva kitica balade *Brodnik*: